

ГЛІБ ЛАЗАРЕВСЬКИЙ

МОЛОДІСТЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

БІОГРАФІЧНЕ ОПОВІДАННЯ

МОЛОДІСТЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ.

Леса Українка

ГЛІБ ЛАЗАРЕВСЬКИЙ

МОЛОДІСТЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

БІОГРАФІЧНЕ ОПОВІДАННЯ

ВИДАННЯ „УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ”,
Вінніпег, Канада,
1943

Printed by the Ukrainian Publishing Company of Canada, Limited

I.

У нічному вогкому повітрі відчувався вже ніби натяк на провесну. Буйний західній вітер дуднів серед похилених голих мокрих дерев, скиглив у суточках поміж будівлями та на їхніх піддашах і нещадно шарпав напіввідірваним шматком бляхи на даху будинку, қидаючи об стіни його цілі потоки дощу, змішаного з снігом.

Крізь щілини віконниць падало вузьке проміння світла на потемнілі кучугури напів-розсталого снігу.

Світилося тієї глупої ночі тільки в цій кімнаті невеликого будинку в одній з садиб повітового міста Новгород-Волинського, давнішнього Звягеля.

У кімнаті тій, освіченій великою нафтовою лямпою з глухівської порцеляни Міклашевського, біля старовинного столу з карельської берези, сиділи дві жінки.

Одна з них, в білому очілку з білими стрічками на посивілому вже волоссі, в срібних окулярах на тонкому носі ще гарного обличчя, моторно шмигаючи дротами, плела малесеньку панчішку, час від часу клопотливо поглядаючи на свою сусідку. А та, зовсім ще молода, гарна чорнявка, подібна до першої, пообкладалася на столі книжками, словниками, папером і перекладала твори Шпільгагена українською мовою.

Гуло поза вікнами, вдаряли іноді не цілком щільно причинені віконниці та голосно ритмічно стукав мідяний маятник великого старовинного ґданського годинника, теж з карельської берези.

Раптом у середині в годиннику щось заворушилося, засичало, загуло і з великим напруженням прохрипіло дванадцять разів.

Стара жінка схаменулася і звернулася до молодої:

— Чи не час вже і до ліжка, Олю? Ну, як себе почуваєш?

— Цілком добре, мамо, — посміхнулася білими зубками молода, — та ви не турбуйтеся, раніш як за тиждень нічого не буде. Справді лягайте, мамочкис, я теж зараз кінчатиму.

Оля підвела з стільця, широка сіра сукня ще більш підкреслювала ненормальну повність її невеличкої постаті.

Трохи перехиляючися з боку на бік вона підійшла до стіни, на якій висів старовинний у бронзовій рамці пересувний календар і пересунула на ньому цвяшки.

На календарі означилося: рік 1871, 14 лютого, субота.

Потім підійшла вона до матері.

— Йдіть, ідіть, мамо, лягайте, то справді вже запізно, а я, така безсовісна, затримала вас. Божечку, що то на дворі діється!?

Мати засвітила свічку і всупроводі дочки вийшла до сусідньої кімнати, де, поруч з великою канапою з приготованою для неї постіллю, стояло маленьке ліжечко, на якому, розчервонівшися у сні, розкинувся чорнявий хлопчик років двох.

Неначе почуваючи на собі погляди матері та бабусі, він заворушився крізь сон.

— Спи, Мишечко, спи, — промовила Оля, нечутно цілюючи спітніле хлопчикове чоло.

Сказавши добраніч матері, Оля пішла і собі готуватися, лягати спати, але прибираючи ще свої книжки, вона раптом почула відомий їй уже два роки тому, цілком несподіваний гострий нестерпний біль. Біль цей не проходив, навпаки припадки його все частішали і міцнішали.

Стискуючи зуби Оля з свічкою у третячій руці ввійшла до спальні, де на широкому ліжку, похрапуючи, міцно спав її чоловік з яснорудавим волоссям та такими ж вусами та борідкою на досі ще з літа осмаленому обличчі.

Знаючи, як треба його будити, дружина взяла його за ногу, і справді зараз же розплющилися невеликі сірі очі, хвилину вони дивилися незрозуміло, але вже опамяталися, вже втямили в чім річ, навіть раніше ніж дружина щось йому промовила.

Спішно одягаючися, як це вміють робити мисливці та військові, чоловік водночас заспокоював перелякану дружину:

— Головне, Олю, не хвилуйся, все буде гаразд, зараз буде лікар....

І за декілька хвилин він енергійно будив у кухні челядь.

Робив він це не голосно, навіть ніби не поспішаючи, але видно було, що цей пан жартувати не любить і челядники це добре знали.

— Ганно, запали в печі, Каролю, зараз же верхи на сірому по лікаря Плавського....

І в відчинені сінешні двері вдерся, загудів вітер, вкинувши разом з собою цілу стіну мокрого снігу, освітленого ліхтарем. І зараз же щезло в цій хуртовині на подвірі маленьке жовте світло від ліхтаря в руках Кароля, що біг до стайні.

А господар уже будив тещу.

— Та чую, чую, Петре Антоновичу, — говорила вона взуваючи щойно скинуті пантофлі, — а Оля казала, що ще не раніш, як за тиждень.

У відхилені двері їdalyni просунулося перелякане обличча Кароля.

— Пане, ключі від стайні десь задів Владек....

— Зараз же розбивай колодку, — виразно прошепотів юому господар, і Кароля вже не було в хаті....

А господар був уже біля дружини. І у всіх його діях, у всіх його словах почувалося так багато міцної, надійної любові, що маленька Оля горнулася до його теж невисокої, але широкоплечої, кремезної постаті, з вірою, що це її справжня оборона від всього лихого.

Проте стара Ганна виманила господаря до їdalyni, куди знову в відхилені двері просунулося мокре від снігу схвильоване обличчя Кароля.

— Пан лікар Плавський хворі, лежать у ліжку і не можуть прибути....

— Тихше, — прошепотів юому господар, але теща почула вже доповідь Кароля.

— Ось ви завжди так, Петре Антоновичу, ну щоб заздалегідь не потурбуватися про акушерку, про лікаря, ну що його тепер робитимемо?!

Запитливі перелякані великі Олині очі теж були повні сліз:

— Заспокойтесь, Єлісавето Іванівно, — рішуче стримав зять тещу. — Оля навіть не любить лікаря Плавського. Каролю, негайно по лікаря Мечниківського, та хутко мені...

І не встиг господар закінчити своїх слів, як грюкнули сінешні двері....

Боялася челядь пана господаря, а водночас і обожала свою молоденецьку пані господиню.

Засмаглі прикушені уста, сльози в очах, холодний піт на чолі, тремтячі руки, які дослівно вчіпилися в руку чоловіка — все це красномовно говорило про нестерпні страждання молодої істоти.

Мати, куховарка й покоївка самі з сльозами в очах та в голосі, метушилися біля поліжниці, і тільки чоловік її жартував з них, пестливо посміхаючись до дружини, проте на брякла зморшка на чолі говорила про напруження його нервів, його волі.

В їdalyni почулися важкі кроки підкованих чобіт Кароля.

В мокрому кожусі, з мокрою шапкою в руках, залишаючи калюжі за собою, він зважився сам ввійти до їdalyni.

Ну, і що? — трохи неспокійним голосом запитав господар, вийшовши до нього.

— Пана лікаря Мечниківського нема в місті, вони ще позавчора виїхали на повіт і не повернулися....

— Сідай на вороного і по лікаря Завадського.

Знову грюкнули двері, пояснішало вже на дворі, відріжналися в темряві обводи будівель, дерев....

А господар в сінях пошепки казав спритному Владкові, щоб він негайно розшукував бабу-повитуху і негайно привів її.

Входячи потихеньку навশпиньки до їdalyni, господар здивовано почув якийсь дивний звук, якесь няячання. Не встиг він ще добре усвідомити звідки це, в чим саме річ, як назустріч плачуши й сміючись вибігла теща і кинулася просто йому в обійми, повторюючи: “з дочкою, дорогий Петре Антоновичу, з дочкою.”

Відсторонив тещу господар і одним рухом опинився в спальні, де в якомусь тумані він побачив тільки дорогі очі, що, ніби перепрошуючи за турботи, посміхалися йому втомлено-щасливо:

— Дочка, білявочка в тебе, — прошепотіли біdnі уста.

Схвильований до краю господар, боючись навіть доторкнутися дружини, вийшов до їdalyni. Погляд його упав на годинник, що показував 4 години і 40 хвилин.

В домі продовжувалася метушня, але вже метушня щаслива, майже весела.

А за декільки хвилин до їdalyni знову ввійшов Кароль.

— Пане, — прошепотів він, побачивши господаря, — і пан лікар Завадський не можуть приїхати, вони теж хворі.

І здивовано побачив Кароль, що його пан обернувся до нього, посміхаючися.

— І не треба тепер цих лікарів, Каролю. Піди до кухні, випий чарку на здоровля новонародженої панночки....

Отак голові Новгород-Волинського зізду мирових посередників Петрові Антоновичу Косачеві та його дружині Ользі Петрівні народилася друга дитина — дочка.

II.

На північних кордонах України, де саме стикаються території трьох націй: української, російської та білоруської, серед безмежних жовтих пісків, глинястих земель, вкритих улітку скрізь білою гречкою та блакитним льоном, оточене березовими та сосновими лісами, далеко від залізниць та великих шляхів, біля Судниківського болота — колишньої річки, розташувалося невеличке старовинне місто Мглин, чи за місцевою вимовою Амглин.

На одній з плоских безбарвних, з курними деревляними хатками без садків, під рідкими березками околиць, мав невелику садибу капітан російського війська, Антін Петрович Косач.

Найстарший з його дітей, Петро, що народився року 1840, закінчивши стародубську гімназію, вступив до київського університету на правничий факультет.

Разом з найближчими своїми університетськими товаришами, Олександром Лашкевичем, багатим паничем старого українського роду з Новозибківщини, та Миколою Константиновичем, походження з-під Чернігова, Петро Косач незабаром пристав до так званого українофільського руху, брав активну участь у навчанні по українських недільних школах для дорослих у Києві, у виданні "метеликів" — популярних книжечок українською мовою для народу, а згодом, разом з цими ж товаришами ввійшов до складу Київської Української Громади, де їх жартовливо прозвано: Лашкевича — волхвом, Косача — волхвецом і Константина — голови зізду мирових посередників Новгород-Волиновича — войхвичем.

Близько ззійшовся тоді Косач, зберігши ці сердешні стосунки на все вже життя, з членами Громади: Драгомано-

Діставши незабаром по закінченні університету повним, Житецьким, Беренштамом, Старицьким, а особливо з Лисенком, з яким певний час навіть мешкав разом у тій же садибі, де містилося помешкання Драгомановичів.

За минувший рік по наших відділах провадилася чима-

ського повіту та виїхавши туди, Петро Косач частенько за-вітав до Києва, до своїх приятелів, а особливо до притуль-ного помешкання Драгоманових.

Далеко на південь від Мглина, майже в самому осеред-ку, сказати в самому серці України, на високому зеленому узгірі понад срібним Пслом, що, неначе та гадюка, крутить-ся широкою долиною аж у бузкову імлисту далечінь, біліє своїми вкритими соломою хатками, своїми невеличкими мі-щансько-козачими дімками, своїми старосвітськими сади-бами панів та підпанків, цілком захованими у гілястих ті-нистих садках, старовинне, гетьманське ще місто, Гадяче.

А по тім боці Псла, на неосяжнім просторі, теж біліють у темнозелених гайках села, майоріють по них бані церко-вок, золотіють поміж селами ниви, де-не-де підносяться за-думливо-мітичні могили, синіють далекі бори.

І чи не найкращий краєвид на десятки верстов відкри-вався з так званої Драгоманівської гори, що висунулася вперед, побіч крутого взвозу від річки до міста.

На цій горі, в глибині зарослого болиголовом, берізкою та споришем подвір'я, обсадженого від вулиці стрункими тополями, приховався під старими акаціями та шовковиця-ми невеличкий білий під солому дімок на два комини, з дере-вяним ґанком — це садиба представника давнього українського шляхетського роду Драгоманових.

Петро Якимович Драгоманів, скінчивши року 1824 од-ну з найбільш привілейованих шкіл в Росії, петербурзьку школу права, що завжди, крім доброї загальної освіти, да-вала можність зробити близьку службову карієру, став урядувати у Петербурзі.

Але вже 1838 року молодий ще, високий, синьоокий красунь з буйним чорним чубом, зачесаний у модний кок на високому чолі та з голеним обличчям, Петро Якимович у ранзі урядовця VIII клясі, повернувся до свого родовища.

Чи не повелося йому в Петербурзі з приводу участі брата Якова у декабристському рухові, чи просто потягла його на Україну така властива кожному українцеві туга за рідною землею, невідомо.

Родова Драгоманівська садиба в селі Будищах під Гадячим перейшла до старшого з братів, Олексія, Петро ж набув собі у Гадячому невеличку садибу, перебудувався там і оселився, клопочучися аж до смерти біля свого не дуже то великого господарства, пишучи українські вірші, збираючи

українських пісень, пишучи ріжні меморії та записки мовами російською, українською, французькою, німецькою та англійською, охоче допомагаючи в правничих справах місцевому населенню.

Він був одружений з гарненькою панночкою сусідкою, Єлисаветою Іванівною, з невеличкого Цяччиного хутора, майже непомітного серед зелених байраків та дубових гаїв. Єлисавета Іванівна аж до кінця свого довголітнього життя розмовляла тільки українською мовою, вміла підписати тільки своє прізвище і вже в старому віці змінила своє ім'я — старосвітське Єлисавет на звичайне Єлисавету. Проте читати любила Єлисавета Іванівна дуже.

Чималою сімейкою нагородив Бог Петра Якимовича та Єлисавету Іванівну: Михайло, Іван, Варвара, Ольга, Олена, Олександер.

І всі вони зростали тут, у цій садибі, виплекувалися серед гадяцького повітря, під гадяцьким сонцем, наскрізь просякнуті українською природою, українськими звичаями, українською мовою.

Старший з них, Михайло, що народився 1841 року, скінчив полтавську гімназію та історично-фільольгічний факультет київського університету, де його й обрано потім на доцента при катедрі загальної історії.

Надзвичайно здібна людина, він, приєднавшися також до українського руху, став незабаром за найдіяльнішого та найвпливовішого члена Київської Української Громади.

Високий, стрункий, з довгуватим темно-русявим волоссям та борідкою, трохи подібний до виображені Христа, Михайло Драгоманів одружився 29 серпня 1864 року з приятелькою своїх юнацьких років, красунею Людмилою Михайловою Кучинською з хутора Кучинщини, під самим Гадячим.

17 жовтня 1865 року народилася їм синьоока Ліда.

По смерті Петра Якимовича, чи як уже прозивали його — старого Драгоманова, Михайло заопікувався пятнадцятирічною сестрою Ольгою та дев'ятирічним братом Сашею, забравши їх до Києва. Хлопчика віддано до II-ої гімназії, а дівчину — до зразкового пансіону для шляхетських дівчат мадам Нельговської, який містився на розі Університетської (потім Великої Володимирської) вулиці та Бібліковського бульвару і в якому мусів Михайло навзамін давати безплатно лекції.

Кожної суботи, кожного передсвята поспішала Оля Драгоманівна великим пустирем перед червоним будинком-велетнем університету до рідного для неї помешкання обожуваного брата Миші в будинку Войцехівського на Мало-Жандармській вулиці.

Чимало гостей вчащало до Драгоманових.

І побачили тут уперше одно одного: невеличка, струнка, сироока чернявка Оля і теж невисокий, але розлогий у плечах, з яснорусявим волоссям, борідкою та вусами Петро Косач.

Беручи участь у завжди нескінчуваних розмовах про українські та громадські справи, користався Косач з кожної нагоди найвиразнішим разом ніби непомітно кинути довгий погляд на гарненьку пансіонерку, найвиразнішим разом перекинутися з нею кількома словами.

І дивно змішувалися в цих, завжди цікавих для них обох розмовах "литвинська" вимова Косача з милозвучною гадяцькою говіркою Олі.

Але не тільки байдики била ця вісімнадцятьлітня паночка. Вона, за допомогою брата, вміщала вже свої фейлетони до петербурзьких газет, вона, за порадою ще шкільногого братового товариша, молодого поета Михайла Старицького, перекладала українською мовою з французької казки Андерсена.

Проте по ріжні поради в цих своїх письменницьких справах зверталася Драгоманівна не до головного свого авторитету — брата Михайла, не до Старицького, а до зовсім не письменника, до голови Новгород-Волинського зізду мирівих посередників, Косача. Та й той теж завжди ділився з нею всякими своїми зіздовими та посередницькими переживаннями.

Надвечір 28 липня 1868 року у невеличкій деревяній церковці села Пирогова під Києвом, у присутності декількох родичів і друзів та цілого натовпу зацікавлених селян відбувся шлюб Петра Косача й Ольги Драгоманівни.

А вийшовши з душної церковки на вільне придніпрівське повітря красуня молода у високо повязаній уквітчаній хустці на голові, у розкішно вигаптованій та вимережаній по-гадяцькому сорочці, у по-гадяцькому аж на девять вусів ушитій червоній шовковій корсетці, вкритій добрим намистом з дукачами, у гадяцькій червоній у чорнобрівці плахті з парчовою запаскою та в червоних сапянцях

на мідяних підковках з мідяними цвяшками на закаблуках, широко притулилася до свого дружини.

Так вони вийшли з церковки, де їх поблагословлено на спільне життя: він поважний, розсудливий з своєрідним гумором, трохи замовчазний, трохи може занадто тайливий, з міцною волею, таємний учень Нікодим щодо українства з певним відтинком скептицизму. Вона — весела, жвава, палахка як вогонь, непосідлива — чисте живе срібло, відверто визнаючи своє стихійне українство, відверто ненавидячи всіх ворогів його, з незломною вірою в майбутнє України.

По шлюбі молоді виїхали до Новгород-Волинського, де молоденька пані зразу ж опинилася на чолі місцевого бо-монду.

Але не захоплювало це пані Косачеву, вона більше цікавилася вісцевою книгозбирнею, цікавилася в кого з знайомих яких можна позичити книжок, читала поступові важні книжки а вночі майже по-дитинному захоплювалася своєю найулюбленишою лектурою, пробуючи тримати це в таємниці — описами ріжних мандрівок.

Вона продовжувала перекладати українською мовою казки Андерсена, разом і з французької і з німецької мови.

Зразу виникала у неї симпатія до людей, які з співчуттям говорили про українську мову, про українські пісні, звичаї, національність.

Але по-дитячому зраділа молоденька пані головиха, одержавши з Києва від Драгоманових подарунок-капелюх київської моди та зимові чобітки, нестерпіла вона і зараз же пішла покрасуватися в них по майже безлюдних, засипаних снігом вулицях цього ведмежого кутка, невеличкого, мало що подібного до міста, Новгород-Волинського.

Проте і до ведмежих кутків зазирає щастя, і з почуттям такого великого переживаного щастя писала дев'ятнадцятирічна панійка до своєї маленької племінниці: “скажи мамі і татові, моя чорнобрива Лідю, що за Вами всіма дуже і дуже скучила одна молодичка Оля, а як вони спитають, чия Оля, то скажи Косачева”.

На весні 1869 року народився Косачам первак, синьо-окий чернявецький Миша — на честь дядька.

Пестливо виховувала, виплекувала маленька молода маті під ніби непомітним, але безупинним наглядом чоловіка.

А згодом вона знову взялася за переклади українською мовою, взялася перекладати Шпільгагена.

На Різдвяні Свята 1870 року до Новгород-Волинського приїхала Єлісавета Іванівна і залишилася гостювати у дочки та зятя поки не прийде на світ новий внучок чи внучка.

III.

Прибуття нового члена родини ще збільшує щастя по-дружжя Косачів.

І з почуттям такого щастя вилежувала молода мати з новонародженою, як то годилося, певний речинець у цілком темній кімнаті.

Єлісавета Іванівна, свідома своєї відповідальності, керувала всім хатнім господарством. Петро Антонович забув навіть про улюблене своє полювання, якнайскоріше повертається зо служби до дому, вигрівався біля грубки і казав нарешті Миші, що не зводив з нього жадібно нетерплячих очей: “ну, ходім, ходім, подивимося на сестричку, але пам'тай, тримайся стиха.”

І Миша, схопивши батькову руку, навшпиньки разом з батьком входив до темної спальні.

Там він, призвичайвши до темряви, з мовчазним захопленням дивився на цю живу лялечку, цілком побожно.

А коли ця лялечка починала тоненько піскотіти чи плакати, Миша аж заносився від захвату, стискував з усіх своїх сил батькову руку, мовчки переносив погляд своїх поширеніх очей з сестри на батька та на матір і безупинно переступав на місці ноженятами.

Єдине, що трохи засмучувало ясний та щасливий настрій Ольги Петровни, це було те, що риси маленького личка новонародженої скоріше нагадували щось Косачівське ніж Драгоманівське. Бо як не кохала Ольга Петрівна свого чоловіка, але завжди, у себе в середині, вважала, що Драгоманівський рід, все Драгоманівське, значно вище за цих мглинських Косачів.

Маленку охрестили на бажання Ольги Петрівни Ларісою, за хрещеного батька був старий Антін Петрович Косач, за хрещену матір — Єлісавета Іванівна.

І почали в дома звати Ларісу Лосею.

Перші мотиви колискових пісень мами, що доходили до свідомості маленької Лосі, були виключно українські.

І перші слова, які починала розуміти Лося, чи виходили вони від найпестливішої, найулюбленнішої істоти, що являла собою дослівно все, що утотожнювалася з найніжнішою назвою — першим вимовленім у житті слова "мама", чи промовляла їх, ці перші слова, велика людина, що так зручно гойдала Лосю та підкидувала своїми міцними руками, що поціувала шорсткими устами та відповідала назві тата, чи чула Лося їх, ці перші слова, від маленького, такого їй близького Миші, всі ці перші слова були виключно українські.

Під невідступним піклуванням мами, починала маленька вже ставати на ніжки, починала вже тупати за Мишею. І наскільки завжди діти були разом, то і стали їх називати разом — "Мишолосіє".

Кидала великі тіні порцелянова лямпа на круглом столі, ритмічно стукає маятник годинника, не зводив очей з мами, спершися підборіддям на покладені на столі руки, Миша, притулилася до мами маленька крихка білявочка, забули всі вони троє, що чекають вже на дітей постелені ліжка....

І явився по темних кутках притульної теплої кімнати прудконогий Ахиль, що викликав на герц мужнього Гектора; мандрував з таким небезпечними пригодами моторний парубок Еней; сурмів у свій ріг Ролянд у долині Ронсевалю; тлумив сарацинів Ричард Левове Серце на чолі своїх хрестоносців; гуло буйним життям Запоріжжя і старий Бульба чинив суд над зрадником батьківщини, красунем Андрієм, а потім і сам гинув, привязаний до дуба, але вратувавши своїх....

Петрові Антоновичу доводилося закликати до порядку, нагадувати про пізний час....

А по обіді, коли батько лягав відпочивати у себе в кабінеті на канапі, діти сідали біля нього, і палкий мисливий, ніби знехітто починав оповідати їм про густі шумливі волинські бори, такі тихі взимку, говорив їм про ранки на поліських багнах, говорив, як живуть зайчики, лисички, як вилють вовки, як токує глушець, як засипляє на зиму ведмідь, як реве розгніваний князь поліських пущ — лось....

Аж страшно було, коли стара Ганна в кухні, чи Кароль чистячи коні, чи Владек розпалюючи грубки, чи дівчина сапаючи доріжки в садку, оповідали про інше лісове населен-

ня, про гарненьких мавок, про зелених мокрих русалок, про волохатих лісовиків, про того, що греблі рве, про того, що в скелі сидить....

І співала мама дітям своїх гадяцьких пісень, і співано навколо дітей пісень місцевих, волинських.

А ще виховувала малих Косачів сама волинська природа, ще дика, таємнича, але повна ніжної задумливої поліської краси і за часів білої пухнатої зими, і буйно квітнутої весни, і зеленого гарячого літа, і червоно-золотої осені....

Приїздили до Косачів і гості. Радісно одягалися діти, чекаючи на приїзд з Києва дядька Михайла, дядини Людмили і такої милої, такої пестливої для них Лиди; привезуть, як завжди, такі цікаві подарунки, весело буде!.... Чути вже здалека дзвінок поштових коней, вже батько, і мама, і Миша на ганку, вже підіздить ввесь у курявлі повіз, і Лося не може стерпіти, вона біжить до садку, видрапується на невисоченьку, добре їй знану яблуньку і чекає, чуючи, як стукотить її маленьке серце.

А коли на садовому ганку з'являлися постаті мілих гостей, кричала Лося назустріч їм тоненьким своїм голоском:

— Е, я на дереве!

І тут то і розпочиналося найцікавіше, бо ні мама, ні батько не могли зняти її з дерева, а міг це тільки зробити вищий за них дядько Михайло.

А потім підхоплювали Лесю за руки Лидка і Миша, бігли до хати, а там розпочиналося стрибання з стільця на стілець — найвеселіша гра у Стрибогів....

Так само як завжди світила лямпа, так само як завжди стукав маятник, коли мама посадила зацікавлену Лосю поруч себе і розпочала вчити її читати. Це легко прийшло Лосі, й за якийсь час вона вже сама прочитала книжку, ця перша книжка був метелик — видання Київської Української Громади “Про земні сили” Михайла Комаря.

Але якийсь неспокій завітав за останніх часів до Косачевої хати, часто про щось розмовляли поміж собою батько та мати, замкнувшись в батьковому кабінеті, і виходила звідти мама з заплаканими очима.

Повернулися в червні року 1876 з своєї чергової подорожі до Києва батьки дуже засмучені, і сказала мама дітям, що не тільки дядько Михайло, який ще взимку виїхав з Києва, але й дорога дядина й улюблена Лидка нескоро вже

тепер завітають до них, що виїхали вони також з Києва кудись далеко, далеко і то надовго, надовго....

І коли побачила маленька Лося сльози на маминих очах, вибігла з ідальні, заховалася у куточок поза своїм ліжком і гірко плакала з приводу свого першого, зовсім ще подитячому відчуутого горя.

Охоче погодилася Лося на пропозицію мами навчитися писати, щоб власноручно написати до дядьків, і, сидячи на покладених на стілець товстих книжках за маминим столиком, аж висунувши язичка від напруження, написала Лося свого першого твора на папері, написала друкованими, трохи ще фантастичними, трохи на власний зразок, літерами першого в житті листа, листа до Драгоманових за кордон, до Женеви, підписавши з власної ініціативи вперше Леся, переіменувавши себе в такий спосіб і зрікшися попередньої Лосі.

Цього листа відправлено в коперті тільки з Мишиним листом, без листів дорослих. Діти були з цього надзвичайно втішенні: Миша довго зосереджено-поважно сидів на батьківському фотелі, а Леся, виблискуючи оченятами та зубами, все крутилася по килиму, сміючися та повторюючи: "ось розпечатають та й побачуть, що тільки наш лист надійшов".

По першій книжці була друга, там третя, Леся все більше захоплювалася читанням, любила читати і наголос, велике враження почали робити на неї римовані рядки.

І по обіді, коли батько лягав своїм звичаєм відпочивати, вона вже пропонувала прочитати йому щось, ставала перед ним і піднесши руку, штучно низьким голосом мелянхолійно починала:

"Гей, козаче-тумо,
Горда пишна думо,
Нейме мое серце тобі віри"....

Особливо подобався Лесі цілком незрозумілий для неї вираз Куліша "тумо". Цей переклад Міцкевичової "Русалки" був перший вірш, якого Леся виучила напамять.

На весну приїхала до Косачів погостювати бабуся Єлизавета Іванівна. Вона почала вчити свою малу хрищеницю шити, що та робила з великою охотою.

Напочатку квітня, у відсутність батьків, надійшов завжди нетерпляче очікуваній лист з швайцарськими пошто-

вими марками. Єлісавета Іванівна розпечатала його і перші слова, які вона прочитала наголос, було оповіщення дядька Михайла про те, що до них, Драгоманових, прибув новий драгоманець.

Не стала вона далі читати, і дуже втішилися і бабуся, і внучка, з такої милої новини. Особливо раділа Єлісавета Іванівна, що нарешті Миші народився син. Але ж яке було розчарування, коли повернулися з міста батьки, і мама, навіть не скинувши верхнього одягу та капелюха, вичитала в дальшому листі, що Драгомановим народилася дочка і що її тільки жартом називав драгоманцем дядько Михайло.

І коли по обіді умістилися поруч на канапі з шиттям бабуся й внучка, не стерпіла Єлісавета Іванівна і почала:

— От бідні Миша і Людмила — друга дочка! Ну, нехай вже здорована буде! А все ж краще, коли б був хлопець!

Навіть кинула шити шостилітня Леся.

— А хіба ж, бабусю, дівчина не людина? Вона теж народжується від людини. Адже ж дівчата не для краси лише родяться, бувають хоч і некрасиві дівчата, а розумні і на все здатні.

І бажаючи висловити з цього приводу співчуття своїй несправедливо ображеній новій кузині, Леся поспішила до маминої кімнати і заявила про своє бажання писати листа до Женеви. Дісталася аркушик поштового паперу у кліточку, олівець, — уміла, звичайно, Леся й атраментом писати, та тільки не любила, занадто плямує він руки.

Не великий був той лист, але змістовний: “А що Ваш там драгоманець? Чи здоровий? Я не знаю, чи вміє Ваш драгоманець говорити. Леся”.

Коли ж Ольга Петрівна, що уважно слідкувала за важкою працею дочки, запитала її:

— Чому, Леся, пишеш драгоманець, коли вже знаєш, що у них дочка?

Леся, посміхаючися, відповіла:

— Ну, то що? Нехай буде так, як за неї самі кажуть та нам у листі пишуть.

У недовгому часі дітей повідомили, що і до них незабаром теж має прибути новий братік, чи сестричка.

Миша і Леся ввесь час дуже хвилювалися з цього приводу, тільки і говорили про це.

Леся навіть не хотіла шити, ні писати листів, і коли батько запропонував її написати листа до бабусі Драгома-

нової, яка вже повернулася до своєї Гадяцької садиби, то Леся похитала голівкою і тільки промовила показуючи у вікно: “та боюся, щоб лист не розмокнув — такі дощі, такі дощі”.

26 травня 1877 року Косачам народилася друга дочка. Це трохи розчарувало Мишу, який покладав чималу надію на брата, і дуже втішило Лесю. Почалися майже безупинні родинні наради, як же назвати новонароджену. Петро Антонович і Миша пропонували Ольгу чи Людмилу, але для мами і для Лесі жадне ім'я не було гідне нової Косаччини. Нарешті думка мати друге видання Ольги Петрівни спокусила і перемогла — малу назвали Ольгою.

Отже до істот, на які виливалися невичерпані джерела любові з маленького Лесиного серця, приєдналася і то вже на все Лесине, не таке довге життя, маленька Оля, чи, як прозвано її спочатку в родині, Ліля.

Леся випросилася спати в одній кімнаті з сестрою та з її мамкою, і досить було маленькій заплакати вночі, як Леся вже прокидалася, тривожно підводила голівку, а то й сама починала плакати, своїм звичаем потихесеньку, уткнувшись в подушку.

Дуже заприязнилася Леся з Мотрею, Ліліною мамкою, молодицею з Мірополю, головне через те, що Мотря знала нескінчену кількість усіяких пісень і охоче їх співала на всяке запрошення. Леся часто замикалася з Мотрею в окремій кімнаті і співала там разом з нею, заучуючи пісень з голосу, хоч у цьому Лесі тоді зовсім не щастило, бо в неї ще були зовсім нерозвинуті ні голос, ні слух.

Дуже поволі тягнуться за дитинства дні й тижні, дуже поволі минали дні й тижні Лесиного дитинства, поверховно ще накреслюючи риси її характеру. Залишилася вона тиха, вражлива, ставала ще більш зосереджена, обмірковувала все, як доросла.

Леся любила добре вбиратися, але завжди дотримувалася поставленого собі правила, що кращі вбрання — це тільки для певних випадків. Отже коли мама пропонувала їй краще вратися з приводу чи очікуваних гостей, чи то проходу по місті, Леся завжди відмовлялася, відповідаючи розважливо: “та сьогодні ж не свято”. Коли ж припадало справжнє свято, Леся з задоволенням витрачала певний час на свою маленьку нескладну тоалету.

Так само, коли на великі свята, або в дні її народження чи іменин Лесі дарили щонебудь, вона ніколи не погоджувалася одержувати ці подарунки раніше належного дня, та і то тільки вмившися та цілком убравшись.

Але як поволі не посувався час, підростали діти, надходив час, щоб регулярніше їх навчати. Ольга Петрівна нізащо не хотіла віддати їх до гімназії, маючи намір сама їх цілком виховувати.

Українських підручників майже не було, і Ольга Петрівна змушена була попереду сама складати потрібні початкові підручники українською мовою, а потім навчати з них Мишу та Лесю, вчила вона їх і французької мови, користуючися для цього казками Андерсена у французькому перекладі — книжкою в потемнілій уже, червоній сапяній окладинці, яку їй, ще пансіонерці, подарував — здавалося так недавно, а вже аж 10 років минуло — Михайлло Петрович Старицький.

IV.

Частенько завітала до Косачів з Києва сестра Петра Антоновича Олена Антонівна Косачівна, завідувачка денного притулку для дітей робітничої кляси міста Києва, який заливали Людмила Михайлівна Драгоманова, Варвара Іванівна Антоновичева, Олександра Іванівна Кістяківська та інші. Дуже працьовита людина взагалі, Олена Антонівна пристала до українофільського руху і у вільних хвилинах писала вірші українською мовою, навіть видала поему “Ганну”, свої твори вона часто читала Косачам і особливо Лесі, яка захоплювалася ними; вони часто розмовляли у двох, а Леся зногоу показувала тітці свої маленькі зшитки.

І ось довідалася Леся від зажурених батьків, що цю її таку милу, лагідну, скромну тітку заарештовано, як якогось злочинця, а потім і заслано на північ, заслано за українські вірші, за українофільство....

Чи не один з найперших віршованих творів Лесі і був вірш, написаний з цього приводу та присвячений Олені Антоновні, вірш девятирічної поетки:

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зісталася тільки надія одна:
Надія вернулась ще раз на Україну,
Поглянуть іще раз на рідну країну,

Поглянуть іще раз на синій Дніпро —
Там жити, чи вмерти мені все єдно,
Поглянуть іще раз на степ, могилки,
Востаннє згадати палкі гадки.
Ні долі, ні волі у мене нема,
Зісталася тільки надія одна....

І все більше починала Леся писати по своїх зшитках, писати рядками значно коротчими ніж завширшки сторінки.

Того ж року купив Петро Антонович Косач маєток Колодяжне дванадцять верстов від Ковеля, збудував там будинок, і Леся почала відчувати поволі, що то значить мати справді власний дім, власний сад, власну землю.

А в осени 1880 року Мишу і Лесю привезено до Києва, де Ольга Петрівна і перезимувала з ними на Стрілецькому завулку в невеликому дерев'яному будинку Солонини.

У Києві на першому пляні стояло навчання, діти взагалі були охочі до науки, а Ольга Петрівна вміла ще більше їх до цього заохочувати, зацікавлювати....

Крім того Леся почала брати лекції музики на фортепіяні, виявивши до того великі здібності, брала вона також у студента-репетитора лекції стародавньої грецької мови.

Знайомих дітей-однолітків у малих Косачів було в Києві дуже небагато. На щойно частково проритій, навіть невибрукованій Ново-Єлісаветській вулиці в будинку чоловіка своєї тітки, адвоката Слівчанського, мешкала старша на три роки за Лесю, Шура Судовщикова, дочка близьких друзів Косачів і Драгоманових, учителя Євгена Олександровича Судовщикова, що ще 1869 року помер на засланні за українофільство та дружини його, Ганни Іванівни, що півдовівши дуже тепер бідувала, заробляючи на життя приватними лекціями.

Косачі час від часу виходили із свого завулка, повертали ліворуч на Велику Підвальну, проходили майже ще пустырем-площею з Золотою Брамою посередині, минали ще не так давно збудований оперовий театр і спускалися на Ново-Єлісаветську Кадетську вулицю позад величезної садиби І-ої гімназії з її височеними чавунними чорними з золотими вінцями гратами на жовтих цегляних підвалинах.

Шура дуже приятелювала з Мишею.

Ходили малі Косачі і до своїх сусідів на Мало-Володимирську вулицю, до такої близької родини Старицьких, що

мешкали в будинку цензора Ляймінга. Там Мишу і Лесю, скромних, тихих, одягнених завжди в чистесенькі українські убрання радісно зустрічали старіша за всіх дітей спокійна Маня, життєрадісна кирпатенька сміхунка Люда, ведрлива Оксанка та зовсім мала Оля.

І поки Софія Віталевна, завжди сміючися своїм звичаєм, клопоталася з чаєм, діти бавилися в низькій вітальні, заставлені рослинами, жваво розмовляв з Ольгою Петрівною Михайло Петрович, погладжуючи запорозькі вуси, а то і дядько Коля, якщо був дома, грав на фортепіані своїх українських укладених річей.

А коли закутані Косачі поверталися вгору додому, то по такій висовганій, значно вищій за хідники, дорозі, що аж блищаала проти блідого місяця на небі, з реготом та гласом від самої Великої Підвальної аж до Мало-Володимирських ярів літали хлопці санчатами та ковзанами.... І дивувалися такому зухвалству малі Косачі, а трохи може й заздрили....

Цими знайомствами обмежувалися малі Косачі за часів свого першого перебування в Києві.

Вони вчилися надалі і повернувшись до Колодяжного, і по переїзді до Луцького, куди переведено Петра Антоно-вича.

Чималу ролю починала відгравати в родині Косачів — малий крутихвіст, як звав її батько, чи лисичка-сестричка, як звали її Миша та Леся — Ліля. Жвава, непосидюча, вона верховодила старшими, але трохи занадто млявими, Мишею та Лесею, батька вона перемогала своїми пестощами, а маму чарувала своїми дитячими хитрощами: “Я б у тебе, мамочко, попросила чогось, та знаю напевне, що не даси”, і так вона підлабузнювалася, так підлещувалася, і так це мило у неї виходило, що не можна було їй відмовити, і завжди Ліля досягла свого.

На селі вона приятелювала з усіма околичними однолітками, завжди замурзана та босонога, зате в Луцькому з великим задоволенням переносила всякі заплітання та зливання ще недовгого свого волосся, завжди просячи одягатися в щось нове.

Напровесні 1882 року Косачам народилася третя дочка; намічалося довгий час назвати її на бажання Ольги Петрівни Тамарою, звали її Марусею, і нарешті охрестили Оксаною.

Улітку 1883 року Ольга Петрівна виконала свій давній плян — усім своїм “табором” разом з Судовщиками поїхала до рідного Гадячого.

Волиняків Мишу та Лесю найбільше вразив степовий характер місцевості, відсутність лісів.

Хвилювалася й Ольга Петрівна, побачивши рідні, такі знайомі околиці....

Проте як усе змінилося, як багато повирубувано гаїв, як обміліло Псло, як позаростав садок, нема деяких будівель, позбудовано нові, що нічого не говорять серцю.... А ось біля дома та ж самісінька драбина, по якій вона пнялася ще дівчиною.... І куховарка Лісавета та сама.... А як багато нагадують ці меблі по кімнатах, а самі кімнати видаються такими маленькими, чого тільки не переживалося по них.... І чомусь то і солодкі і сумні ці спогади молодощів.... І самі гадячани дуже постарілись, якісь стали безкільзорові.... Ні, не радісно завітати до місцевостей, де дуже давно не доводилося бути....

Зрозуміло, треба було в Гадячому показати дітей всьому численному родові особливо дев'ятьдесятлітній бабусі Шульженковій з Красної Луки.

Високі вузенькі дзеркала з якимись дашками нагорі, пузатенькі невелички шафки на високих ніжках, старі портрети і картини, на яких нічого майже не можна розібрати, такі вони потемнілі, бронзові годинники з музикою під скляними накришками, зовсім темні канделябри, ще оливні лямпи, якісь особливі пахощі, властиві тільки цьому дому, і в старовинному фотелі з високою спинкою, оточена “приживалками”, бабуся розглядає гостей крізь льорнету.

— Дивіться ж, які прекрасні діти в Олі! І де таки ти, Олю, їх набрала? Хороші діти! А у хлопця очі зовсім, як у старого Драгомана. А я зажилася, Олю, бо знаєш вже і Штаркові померли, і Марія Іванівна, і дочка Марії Іванівни, і дід Охрим помер.... тільки я живу і живу, сама не знаю й чого....

Накупавши у Пслі — а це тільки гадячани знають, яка цілюща у ньому вода, — набігавши по зелених гадяцьких узгірях, по стінках та гайках, побувавши по всіх околицях, веселі повернулися Косачі до Колодяжного, де Ольга Петрівна вирішила зазимувати цього року.

Весело виспівувала Леся нововивчених гадяцьких пі-

сень, весело роїлися в її голівці ще не цілком оформлені образи її майбутніх віршів.... Іноді місячної прозорої ночі бігла вона нишком самотно до суміжного з садом лісу і там серед старовинних дерев стукотіло її маленьке серце, пильно вдивлялися у темряву розширені її очі, чи не зявиться її мавка, найулюбленіша з самого дитинства фантастична істота рідного Полісся....

І не передчувало дівча, що жорстока доля вирішила засмутити її ясний погляд молоденьких очей, показати їй і спід життя, зазначити, що таке страждання....

Почала докучати Лесі ліва рука, стала боліти вона все частіше і частіше, наче ревматизм почався в руці, розпухла вона; довелось навіть припинити таку улюблену гру на фортепіяні.

І дванадцятирічна поетка складає з цього приводу елегію — “До моого фортепіяна” і записує її у своєму зшитку:

Мій давній друге. Мушу я з тобою
Розстatisя надовго. Жаль мені....
З тобою звикла я ділитися журбою,
Вповідувати думки веселі і сумні....

Не дивлячись на місцеву медичну допомогу ревматичний опух не проходив, біль збільшувався, довелось Петрові Антоновичу везти Лесю до Києва, до тамошніх лікарів.

Відомий хірург, професор Рінек установив, що це зовсім не ревматизм, а костоїд на туберкульозному ґрунті, отже неодмінно треба робити операцію.

Лесю взяли до університетської клініки. 11-го жовтня 1883 року в 11-ї годині вона вже лежала захльороформована на операційному столі, нічого не відчуваючи, щось тільки ніби крізь сон давило на тім'я. Прокинулася вона — голова крутиться, клініка, і все довкола неначе у сні, а студенти несуть її до ліжка. Довідалася, що її розтинали опух і руку та виняли звідти дві маленькі омертвілі кісточки.

Спочатку по операції рука дуже боліла, а як перевязували перший раз — аж мука була. Але переносила це все Леся незвичайно терпеливо, як на свої літа. Петро Антоновичувесь час перебував з Лесею, навіщали її й Судовщикovi, і Варвара Семенівна Житецька, і Катя Трегубова....

Після повороту до дому рука почала загоюватися, але дуже поволі, і перевязки роблено ще декілька місяців. Але це не перешкоджало Лесі під наглядом мами удосконалю-

ватися у французькій та німецькій мові. У Лесі взагалі був великий хист до чужих мов, і на весну 1884 року тринадцятирічна Леся цілком вільно читала не дуже складні французькі і німецькі оповідання.

Але тут цілком несподівано почався Лесі біль у правій нозі.

Місцеві лікарі вирішили, що це ознака малокровної золотухи та малокровності взагалі і застосували відповідне лікування.

А тут і літо якось відвернуло від цього увагу терплячого дівчатка, крім того наприкінці червня надійшла з Женеви радісна звістка про народження Драгомановим сина Світозара, отже писали та надсилали туди привіти з цього приводу та подарунки. На Спаса довелося Леся розлучатися з улюбленим братом-другом Мишею, якого Ольга Петрівна вирішила таки віддати до гімназії і який поїхав вчитися в 5 класі холмської гімназії, а 22 серпня Ольга Петрівна повіла теж хлопчика, Миколу, чи як наїменовано його в родині — Микося.

Новий братчик дуже втішав усіх сестер: Лесю, Лілю, чи — як вона сама вже теж переіменувала — Олесю та маленьку-мізинну Оксанку.

З Осени Леся почала перекладати українською мовою з французької оповідання Жорж Занд і цілком поважно допомагати мамі перекладати українською мовою з оригіналу Іліяду Гомера.

І коли приїхав на Різдвяні Свята до дому Миша, то Леся почала з ним змагатися в перекладах з Гомера та Овідія, і новоспечений гімназист мусів визнати свою поразку.

З великою охотою та великим терпцем почала Леся навчати Олесю, як та не пручалася, не вередувала, навіть плаکала, особливо, коли починалася: ота “паскудна лічба”.

Лесина рука цілком загоїлася, отже можна було починати знову грati регулярно на фортепіані. Навіть дуже вибаглива щодо музики Ольга Петрівна визнавала, що Леся дуже її втішає своєю грою і що грає Леся зовсім не по-папянському.

Багато часу присвячала Леся і віршуванню, бо талант у цьому напрямку в неї все розвивався.

Але стан здоровля все гіршав і гіршав, і на початку 1886 року нога почала боліти Лесі вже нестерпно — ходити май-

же зовсім було не можна. Місцеві лікарі казали, що це так званий коксит-туберкульоз місково-стегнового суглобу.

Київські лікарі, до яких звернувся Косач з історією Лесиного хороби, погодилися з цією діагнозою і вимагали негайної операції, бо інакше туберкульоз міг поширитися на ввесь організм.

Коли Лесю з великими труднощами перевезено до Києва, Рінек відмовився робити операцію — занадто був кволий організм хворої. Отже вирішено на консиліумі покласти Лесю на клініку і провадити своєрідне і дуже рідке лікування: за допомогою спеціального апарату поволі розтягувати хорій суглобу.

Лікування це, особливо спочатку, було дуже болісне, проте бідне дівча, дослівно приковане до ліжка, переносило його, своїм звичаєм, мовчки, не скаржучися, навіть пробуючи потішати зажурених батьків. Але коли Лесі здавалось, що ніхто цього не бачить, вона не стерплювала часом і потихенько плакала.

За місяць апарат зняли і пристосували до хорого місця гіпсову повязку, з якою Леся пролежала теж нерухомо ще два місяці. Біль у суглобі дійсно зник, проте коли зняли повязку, нога зовсім відмовлялася служити, і Лесю на руках перенесли до вагону і з вагону, коли вернулися з Києва.

Згодом Леся почала ходити за допомогою милиць і болю вже не відчувала. Її організм трохи зміцнився, а влітку 1887 року її повезено до Друскеник лікуватись місцевими солоними джерелами. Це також помогло, і Леся могла вже ходити без милиць, спираючися правда на чужу руку.

V.

Якщо поділити роки першої половини життя Лесі на дитячі, дівчачі та молоді, то можна вважати за кінець її дитинства час, коли вона довідалася про заслання тітки і написала з цього приводу вірш. Кінець же її дівчацтва і початок молодості можна віднести до 1888 року.

Увечорі 9 березня, саме на 40 мучеників, коли, як то кажуть, прилітають жайворонки, прилетів жайворонок і до Косачів — знайшлася їм дочка-весняночка.

Але по народженні Ізидори чи Ізиди, як жартовливо ка-

зала Леся, Ольга Петрівна досить довго почувала себе недобре і перебувала в ліжку. Отже з цього приводу вона сказала Лесі написати листа до Женеви, до Драгоманових, з якими ввесь час старі Косачі провадили найсердечніше листування.

І височенька, худорлява, крихка дівчина з допитливим поглядом сіро-блакитних очей, що так бадьоро молодо дивилися з-під трохи прихмарених брів вперед, не передбачаючи всього лиха майбутнього, з ясним ніжним личком, облямованим потемнілим золотом волоссям, усівши біля маминого столика, почала своїм дрібненьким, округленським, ще невиробленим, ще трохи дитячим письмом, першого по довгій перерві листа до родичів, почала його ще невпевнено, трохи соромлячися, хвилюючися....

“Ви вже простіть мене, що я може не зовсім гладко пишую, я це знаю сама”, перепрошувала вона і писала далі, що сама б вона ніколи не наважилася написати цього листа, хоч і давно вже їй хотілося відозватися до родичів. Писала вона, зрозуміло, про мамине здоров'я, про родинні новини. писала, що розпочала перекладати українською мовою Одиссею, що стан ноги ввесь час перешкоджає рівномірній праці. “Усі мені кажуть, що я повинна жити рослинним життям, я стараюся, але все не можу зовсім перевернутися в рослину”, так закінчила вона цей свій лист, підписуючися “Ваша Леся” своїм скромним, як вона сама, підписом без усяких там розчерків.

Цей лист, писаний 25 березня 1888 року поклав початок сьомирічному особистому листуванню Лесі з її дядьком, їхнім зносинам, що відіграли вирішальну роль в її житті, залишивши на ньому, на ній самій, на її світогляді, на її творчості невитравний слід.

В уяві молодої поетки, постать політичного емігранта, Михайла Драгоманова, незламного борця проти наймогутнішого царського уряду, борця за Україну, наукового діяча великої ерудиції, невтомного, талановитого, світової слави публіциста-письменника, людини, яку або лаяли з піною у рота, або просто обожували, людини, оточеної до того родинними спогадами та пієтизмом, ця постать виростала у справді титанічну, сuto прометеївську величину.

Свій вірш

“До тебе, Україно, наша бездольна мати,
Струна моя перша озветься”....

Леся присвятила дядькові. Україна і дядько Михайло в момолодій голівці зливалися в щось ціле, дорівнювались одне одному, доповнювали себе взаємно.

І той титан, той напівмітичний дядько Михайло, що стояв на такому високому, ніби недосяжному п'єдесталі, зараз відповів їй сердечним, чулим, таким простим листом.

Розпечатуши цього листа Леся з певними гордощами ствердила, що її письмо найподібніше до письма дядька, зовсім відріжняючись від письма мами та батька.

Прочитавши декілька разів дядькового листа, Леся відчуваючи, що все її личко палає, негайно відписує йому з гарячою подякою, відписує з усією ширістю свого 17-літнього віку, відписує значно більше, вже певніше і водночас одтvertіше:

“Характер мій якийсь скритий, хоч мені самій не подобається. Завжди я стараюсь бути якось ширіша, вільніша, але бачу сама, що все це не так виходить, як би я хотіла: у мене виходить жарт, коли я хочу говорити поважно, а коли я хочу говорити щиро, то теж якось не так виходить, і від усього цього я не можу відчепитися навіть при розмовах з мамою та Мишею, а вже про інших то і казати нічого. Я, поправді сказати, і тепер трохи дивуюсь, що мені так легко пишеться до Вас. Це Ви своїм листом привернули мене до себе ще більш ніж раніш”.

Відповідь дядька впевняла Лесю, що він ставиться до неї добре, незалежно від того, як би вона не написала свого листа.

І проходять у голівці Лесі думки, що вона ж не стільки вчилася”, скільки б хотіла та і тепер через стан свого здоров'я не може віддатися наукі як слід, згадує вона, що не так то багато і читала....

З французьких книжок, окрім Жорж Занд, мало що читала в оригіналі, багато, правда, прочитала в перекладі, але головне з новітньої натуралістичної школи, і не до смаку це було Лесі, занадто там вже всяких страховищ та ріжниці ефектів і замало правди.

Не подобалися їй і прочитані речі Толстого, бо теж там крім янголів та чортів нічого немає, не до смаку їй взагалі його містицизм. Не подобалися і переповнені страхіттям такі його речі, як “Смерть Івана Ілліча” чи “Власть тьми” Чула вона, що перекладено останню річ французькою мовою, цікаво було б прочитати. Читала ж вона “Тараса Буль-

бу” в добром перекладі французькою мовою і то деякі вирази, перекладені дослівно, різали її вухо, якто ж може вийти у французькому перекладі така кацапщина?!

Ось твори Тургенєва — їх подарувала їй мама — вона читає з зацікавленням і нічого б не мала перекласти їх українською мовою.

І знову перечитувала Леся цього першого дядькового листа, перечитувала не раз і сама, перечитувала і з Мишею, який приїхав на свята. Миша переживав тоді юнацьке захоплення математикю; не було для нього інших книжок, як математичні, не було для нього іншої науки, як математика, і коли Миша хотів навіть когось осудити, то казав тільки: “Е, він математики в зуб не знає”, і стільки призвірства чулося в цих словах милого, трохи дивнуватого юнака....

VI.

А здоровля все не кращало, знову почався і все збільшувався біль у нозі. У травні 1888 року Ольга Петрівна повезла Лесю до Варшави порадитися з місцевими лікарями. Там на консиліумі вирішили, що хорий організм Лесі безумовно не витримає операції, отже порадили замовити спеціальний апарат із шкіри і сталі так, щоб прикладати його до хорої ноги дати Лесі змогу ходити без сторонньої допомоги і болю в нозі.

У перервах поміж розмовами з лікарями Леся з мамою оглядали і короля Жигмонта з його кривою шаблею, і мальовниче Старе Місто, і рожеві свічки каштанів Саксонського саду з його побитими статуями, і задумливі лебеді Лазенківських парків.

Дуже сподобалася їм і зацікавила випадково відкрита жіноча книгозбірня і жіноча школа ремесла та мистецтв. Зацікавилися мама з доњкою і польською хлопською літературою, не сподіваючися знайти її в такому доброму стані — брали в цьому участь чимало жінок.

А тут надійшла радісна новина, що синьоока красуня, Лесина кузина, колишня мала товстенька Лидка бере вже шлюб і виїздить далеко з Женеви, аж до Болгарії, одружується з теж красунем болгарином, професором Софійської

Вищої Школи, Іваном Шишмановим. І справді гарна була ця пара на надісланій Косачам світлині.

Леся сама вимережала та вигалтувала для молодої рушник з написом: "Полетіла б я до тебе". Ольга Петрівна надіслала Лиді українське вбрання, чи не згадавши про колишнє власне весілля....

І треба було вітати молодих Шишманових, а водночас розважати "старих" Драгоманових, що розлучилися з своєю первачкою, яка ділила з ними такі часті злидні і такі рідкі радощі емігрантського життя. Скаржився вже дядько Михайло, що ослаб у нього зір, довелося запровадити окуляри....

А там знову почавсь біль у хорому суглобі, не допомагав уже і варшавський апарат, знову це все перешкоджало Лесі працювати над перекладами, над власними віршами.

І напочатку березня 1889 року Леся вже бачила широчений аж по темнофіялкові Броварські ліси, Дніпро, що з силою гнав свої каламутні води. Голі ще були київські дерева, ще лежав по закутках потемнілий сніг, але вже пригрівало в день несміливе ще березневе сонце, а потім.... потім так ніжно запахло молоденьке липке тополеве листя, легкий тонесенський серп місяця так прозоро високо стояв в яснозеленому небі, так граціозно вирисовувалася в бузкових сутінках красуня Андріївська церква, і соромливо ще, коротко, затъохкав в Muравйовському саді біля неї перший соловей.

Два місяці лікували в Києві Лесю особливим масажем за порадою лікарів, але це не дало ніяких вислідів. Може спричинилося до цього не тільки невдале лікування, але й те, про що вона писала у свому зшитку:

Приснилась мені люба доля прекрасна,
Приснилось невидане щастя давне....
Була я щаслива, безмірно щаслива....
Приснилось мені.... Та того не списать....
Та сон був короткий, Ранесенсько-рано
Вже зникла рожева мрія моя....

Хто зі сну прокинувсь — сумно закінчує молода поетка свій суто інтимний вірш:

...хай щастя забуде,
Йому вже до щастя нема вороття!....

В недобром настрої повертала Леся до дому, зле почу-

вала вона себе дома. Косачі вирішили, щоб Ольга Петрівна відвезла ще Лесю до відомого харківського хіурга, професора Вільгельма Грубе.

Але по дорозі до Харкова Ольга Петрівна зважилася заїхати і до Сум, до славної шептухи, баби Параски.

Може був це просто акт розгубленості, акт розpacчливості — хапатися за всяку можливість, що може принести хоч якесь полегшення дитині від таких нестерпних страждань, а може в раціоналістичному, правда, та проте і в жіночому українському серцю матері-друга забlimала надія в такий спосіб відворожити молоденку дочку і від моральних страждань, яких не могло не помічати, не приймати близько мамине серце.

Зрозуміло, всі ці нашепти, скроплювання, замовлення, заклини нічого не помогли....

У Харкові Грубе категорично висловився проти операції, а порадив відвезти хору до Одеси, порадив там якийсь час брати рапові ванни, потім болотяні, потім покупатися у морі та використати курс масажу.

У червні Ольга Петрівна поїхала з Лесею над Чорне Море.

Море, море. Без краю, просторе,
Руху повне і разом спокою....

Леся мешкала на дачі грека Діелегмено, брала потрібні ванни, вивчала сучасну грецьку мову і писала до дому, що почуває себе добре, що мабуть у вересні буде цілком здорова, ходитиме навіть без палички.

Справді в серпні вона приїхала до Колодяжного, дуже поздоровівши, відпочила дома і наприкінці серпня знову вернулася до Одеси.

Бачу здалека — хвиля іскриста
Грає вільно по синьому морю....

В Одесі вона замешкала в родині старих Косачевих пристялів, свідомих українців Комарів.

І добрії люди мене привітали
В далекій країні,
Там друга в прихильній дівчині
Знайшла я....

писала Леся з цього приводу, писала про Маргариту Комарівну, свою улюблену Гретхен, з якою завязалися тоді такі приязні взаємини.

Гадалося, що Леся перебуде в Одесі неменше місяця, лікуватиметься спеціальним масажем у місцевого ортопедиста-лікаря Вальтуха, вивчатиме з одною англійкою англійську мову, ну і, звичайно, працюватиме над своїми перекладами, над своїми оригінальними творами.

Але знову не пощастило бідній дівчині. Мабуть неправильно застосовано масаж, або може і непотрібно його було, у всякому разі по п'ятому сеансі Леся почула себе дуже зле, почався страшений біль у суглобі, і перелякані Комарі змушені були викликати телеграфічно Ольгу Петрівну. Стверджено справді гостре запалення суглобу і Лесю повезено додому.

Та я за те докірливого слова
Тобі не кину, сторона, прекрасна,
Не винна ти, що я не маю долі,
Не винна ти, що я така нещасна....

журилася Леся в свому зшитку, мабуть не позбувши ще і моральних своїх київських переживань.

В Колодяжному, в притульному будинку, серед дорогої родини Лесі полегшало і вона могла працювати, під ритмічне стукотіння старого маятника.

Багато років відстукав він уже непомітно....

Вже Шура Судовщикова скінчила жіночі курси у Києві, вже брат Миша був студентом Київського Університету....

Він менше захоплювався тепер своєю математикою, почав також перекладати, писати короткі оповідання українською мовою, вірші прозою, радячися майже кожного разу з сестрою, до якої часто писав.

Писав він до неї, до своєї Зеїчки, що в Києві серед української студентської молоді, завдяки впливам дядька Михайла, почав ширитися европеїзм, молодь почала вивчати європейських мов, цікавитися європейською літературою, заклався навіть гурток, щоб видати українською мовою переклади найкращих європейських і російських авторів...

Тепло, притульно в занесеному снігом колодяжненському будинку. Петро Антонович у службових розїздах, родина зібралася ввечорі навколо великого круглого стола з карельської берези, світить старовинна лямпа, освітлює гарну голову з нервовими рисами Ольги Петрівни. Пише вона своїм трохи неохайним, розкидастим письмом, пе-

рекладає. Поруч неї з нещасливим виразом личка, що-хвиліни відкидаючи непокірне темне волосся над чолом, гризе олівець Олеся над своїми шкільними зшитками. Трохи далі — схудле, виснажене обличчя Лесі. Виписує вона своїм мачком переклад “Гайневого” “Атта Троль”. На килимі граються граціозна Оксанка і вахлакуватий Мікось, на руках ще тримає мамка мізинну Дорочку, що тягнеться до них.

І так минали дні, Леся перекладала вже 6 розділів “Атта Троль”, елегію Мюссе, Гуллівера, перекладала “Les pauvres gens” Гюго. І це все висилала до Києва, до Мишиного гуртка, висилала до львівської “Зорі”.

І вже надійшли цупкі грудневі морози, вже свята наблизилися, і треба, хочеться поздоровити дорогоого дядька не тільки з новим роком, але і з тим, що народився йому внук (сміється Ольга Петрівна: “Миша — і дід, Ліда — мама, чи можна цьому повірити?!”), поздоровити хочеться дядька і з тим, що він біля своєї дочки-первачки, що перенісся він уже до Софії, де запросив його болгарський уряд на професора загальної історії до Вищої Школи в Софії.

“Щиро поздоровляю Вас і Лиду з малим Лидиком — писала Леся — нехай він росте своїй країні на славу та родині на втіху!”

А згадавши про Болгарію, виникають у Лесі думки і самі туди поїхати. Це ніби вже ближче, ніж Женева, але знає вона добре, що не можна цього зробити через лихий стан здоров'я.

Щоб якось не думати про своє здоров'я, про свою ногу, вона проводила ввесь час то пишучи, то читаючи, то граючи на фортепіяні. Але місцеві лікарі не радили цього робити, кажучи, що це все шкідливо відбувається на Лесиному здоровлі.

“Що ж мені робити?” запитує себе дівчина, і в неї, завжди такої спокійної, такої зрівноваженої, вривається терпець. Мабуть залишається тільки скласти руки та плакати, бо вже більше нічого не можна придумати!

А в перспективі подорож до Києва, до лікарів, мабуть знову клініка, може операція і доведеться знову лежати в ліжку, примусове безділля, коли так хочеться працювати, коли так багато є роботи.... Коли ж це все скінчиться?.... “Та чи скінчиться ж воно колинебудь?” пробігає жахлива думка в голові.

Луцькі лікарі просто сказали вже віч-на-віч засмученим батькам, що на їхню думку — Лесина — хорість цілком невилікувальна.

Власні страждання, співчуття і сум батьків та Олесі, все це доводило до того, що часом Леся не витримувала і казала, що краще вже вмерти, ніж таке переносити.

І знову Ольга Петрівна і Леся у вагоні, знову спочатку всі їх думки звязані з луцьким життям, але минають уже поза замерзлими вікнами вагону Бердичів, Козятин, Хвастів, і головний осередок уваги вже в тому, як то зустріне їх Київ, що він їм дасть. Боярські ліси у снігових шатах, Кадетський гай, гамір і біганина київського двірця, і вже везе схвилювану маму та дочку візник санками по таких шумних, порівнюючи з луцькими вулицями — Безаківській, Білковсько-му бульварі.

Нервове розглянення якихсь старих журналів по непрітульних вітальннях лікарів, неприємні оглядини ноги, болісне доторкання хорого місця, завжди ті самі, ніби спочутливі, для чогось в жартовливому тоні, допити лікарів і штучно поважний вираз обличчя, штучно поважний тон розмови з Ольгою Петровною майже пошепки в кутку лікарського кабінету....

Молодий ще, новий київський хірург, маленький, руденький лікар Павловський порадив цілком новітній спосіб лікування — припікати хорій суглоб розпаленою сталевою голкою.

Високий поважний сивий Рінек задумливо висловлювався, що чи не добре було б повторити витягування суглобу.

Виявилося, що цю операцію можна зробити і в себе дома....

Отже повернулися з Києва, щасливі хоч тим, що уникнули Лесиного лежання по Київських клініках.

І знову пролежала Леся без руху на свому ліжку: місяць з привязаною ногою до апарату, а потім ще два місяці з ногою в гіпсовій повязці.

Багато читала, читала твори Льоті в оригіналі, які надіслав їй дядько Михайло, писала жартовливі листи до брата:

Котрогось там марта
І девяностий рік!

Сьогодні дням і числам
Я згубила лік.
Михайлику мій любий!
Я зважила собі
Сьогодні написати
У віршах лист тобі.
Перо ѹ чорнило маю,
Натхнення лиш нема!
А надо мною музा,
Стойть, як стовп німа.
В лихім гуморі музা,
Так само, як і я, —
Привязана за ногу
Фантазія моя.
Ба, що ж робить! не всім же
На світі вільним буть....
Вночі тепер сплю мало
І ледве сліз не ллю,
А в день зо всеї сили
Об землю лихом бю....
Могла б про "сміх крізь слози"
Згадати я при сім,
Але вже сяя тема
Давно обридла всім!
Прости за "schlechte Versen"
Без толку, без пуття. —
Тепер мое писання
Таке, як і життя....
Коли ти жирондистів
Побачиш наших де,
Скажи їм, що усіх їх
Віта Шарльот Корде.

"Я так думаю, що не минути мені ножа, чи то кацапського, чи німецького.... Жаль якось і вимовити, але мушиу сказати, що мое оце двохмісячне лежання у липких кайданах було зовсім надаремнісіньке, отак таки зовсім надаремне. Тепер знову ходжу на двох милицях, болять ноги в ступнях і через те ходжу по котячому, та ще ѹ脊на болить гірш ніж раніш — більше, як трьох хвилин не можу рівно сидіти, ні на що не спершися. От така то твоя сестра ледача, Михайлику!"

Але все ж це лежання помогло, Леся стала почувати себе краще, влітку відвезли її до болотяних купелів Сак, на Криму. Лікування там ще більше змінило її організм, і в осені Леся вернулася додому, маючи змогу ходити за допомогою тільки одної милици.

Проте незабаром в домі захоріли молодші діти, а найменша — Дорочка — навіть на дифтерит. Два тижні Ольга Петрівна і Леся не роздягалися, вартуючи біля ліжка хо-рої. Зрозуміло: вся Лесина поправка пішла нанівець. Знову почалися болі, страждання.

Вирішено везти Лесю до Відня, зробити їй операцію в европейської слави хірурга Більрота.

VII.

“Любий дядьку! Прикро мені дуже, що доведеться нудитися по тих німецьких клініках — це варто пекла. Певно не позволять німці писати в клініці. Немалий жаль також буде, що довго не буду чути жадної музики і сама не грati-му. Мені часом здається, що з мене вийшов би далеко кращий музика, ніж поет та що ж робити, коли “натура у-тяла мені кепський жарт”. Зате я потішаюся тим, що Євро-пу побачу. Дуже хотілося б з Вами побачитися, багато хотіла б я поговорити з Вами, багато розпитати і для себе і для інших....

Чи не вкажете мені якихось творів про способи запи-сування народніх пісень? Чи не знаєте часом добрих нових французьких та німецьких збірників народніх пісень? Чи не бачили Ви нових російських журналів “Живая Стари-на” та “Єднографическое Обозрѣніе”? Чи не знаєте Ви пе-рекладів старовинних гіндуських гімнів?

Праці у мене багато та одно те, що не можу через свій стан здоров'я багато сидіти біля столу, а друге те, що надісланих уже моїх праць чомусь не друкує галицька “Зоря”.

Мене дехто з товаришів корить, що немає в моїх вір-шах міцної тенденції, що бракує в ній громадських тем, що в мене тільки образи та форми ще так сяк, а решта.... Що ж робити? мабуть музаз моя така нетенденційна та вбога, а може просто я так незручно висловлюю свої ідеї, бо всеж таки мусять бути у мене якісь ідеї. Дехто докоряє, що я утікаю від народніх тем, лізу до літературщини та інтеліген-ствую. Певно тут уся біда в тому, що я інакше розумію слова: “народність, літературність та інтелігенція”, ніж мої критики.

Жаль мене бере, що у нас на Україні ніяк не скінчиться відвічні суперечки, чи треба писати чисто народнім, чи не

чисто народнім складом, чи тенденційно, чи нетенденційно, чи Галичина та Волинь усе єдно, що Україна, чи ні, чи треба писати наукові праці українською мовою, чи краще російською....

Відпишіть мені, бувайте здорові та забувайте про свої ревматизми навіки. Цілую Вас. Ваша Леся”.

Так писала Леся до дядька з Колодяжного 8 грудня 1890 року. І дуже зраділа вона, діставши незабаром відповідь від нього, що задоволяла всю її цікавість.

“Мало тільки бачу — пестливо докоряв дядько Михайло — твоїх поезій. Моя думка завжди однакова — твоя муза розумнєнька дівчина та ще молода. Мало бачила світу і картин не набралася. Люди з неї будуть неодмінно. Жаль, що ти англійську мову закинула, англійці все таки найрозумніший нарід у світі, й у них завжди більше вивчишся, ніж у інших. Коли поправишся у Відні, починай знову вчитись.

Простими фіялковими стовпами в рожевому морозному повітрі підносились до неба димки над блакитним снігом дахів та над паротягами, жалібно-тревожно кричали маневрові паротяги, коли увечорі 19 січня 1891 року Лесі доводилося на пероні Радивилівського двірця заспокоювати схвильованого Петра Антоновича та заплакану Олесю, що обіймали і цілували її, а в вагоні — Ольгу Петрівну, що нервово силилася махати їм хусткою крізь закрите замерзле вікно.

У Відні розгубленими волинянками зразу заопікувався доктор Ярослав Окунєвський разом з іншими приятелями дядька Михайла.

Окунєвський, оглянувши хору ногу, висловив сумнів, чи “різатиме” Більрот.

І справді, Більрот по докладному дослідженні хорої заявив категорично, що “нема чого оперувати”, бо гострий процес у суглобі закінчується, знайти ж у суглобі осередок туберкульози без пробних операцій неможливо, а таких операцій не дозволяє кволій організм хорої. За приписом Більрота замовлено особливо скомплікований апарат, щоб дати відпочинок суглобові і припасувавши до ноги, цей, на жаль, теж дуже важкий апарат, Леся справді почула деяку полегшу. Взагалі ж Більрот радив лікуватися переважно силами природи.

Настрій у віденських Косачів покращав, вони стали провадити життя у Відні не як перелякані пацієнти місцевих лікарів. У помешканні в себе мали піяніно, Леся багато грала, досить часто завітала до них знайомі січовики, співали, сперечалися, розмовляли.

Велике вражіння зробило на Лесю європейське життя, ніби приїхала вона до якогось іншого світу, крашого, вільнішого: “Мені тепер ще тяжче буде у своєму краї, ніж досі було. Мені сором, що ми такі невільні, що носимо кайдани і спимо під ними спокійно. Отже я прокинулася, і тяжко мені, і жаль, і болить.... Я не могтиму так жити, як досі жила; так тяжко, так темно навколо — треба щось робити, бо гинемо, та хоч і загинути, аби не так, не у сні”....

Коли ж це минеться? Чи згинем без долі?
Прокляття рукам, що спадають без сили!
Як маємо жити в ганебній неволі,
Хай смерти темнота нам очі застеле....
Україно, плачу слізми над тобою....

Але водночас Леся цікавилася галицьким політичним життям. Саме тоді відбувалися вибори в Галичині; їй здавалося, що радикальна партія стає все корисніша не тільки для Галичини, але і для російської України. Радикальні ідеї повинні б розбудити оспалу та прибиту там українську громаду, помогуть їй виплисти на чистішу воду.

Вона жалкувала, що більшість української громади сидить на самій нужденній російській пресі, а через те не бачить як слід світа ні того, що вікні, ні того, що поза віком.

І пише вона з Відня до дядька:

“Поміж нашою молодою громадкою в Києві вже почалася орієнтація на Європу, почали вивчати чужі мови, а це відірве від орієнтації лише на російську літературу, це поズбавить українську літературу дилентатизму. В цьому я і наша літературна громадка найбільше завдячуємо Вам, дядьку. Запевнюємо Вас, що ми завжди стоятимемо по Вашій стороні, не зважуючи на всю брехню та наклепи проти Вас між деякими українофілами. Ми вже відкинули цю назву українофілів, звемося просто українці, бо ми такими єсьмо, хоч і дістали за це назву дезертирів”.

Наприкінці лютого Косачі повернулися з Відня додому, а влітку Леся почала купатися в Евпаторії, в Криму.

Коли ранком Леся відчиняла віконниці своєї білої кімнатки, золоте гаряче сонце зараз же полонило її, навколо пахло морем, пахло і сіллю, і йодом, і мулом, і нагрітим піском, а візерункові акації в блакитній теплій порожнечі відтінялися на підлозі.

Вода пестила тіло, пестило піщане дно ноги, сліпуче грало море міріядами срібних вогників, не хотілося дивитися на запилене місто без зелені, з його дачами, з його гострими мінаретами, що здавалося палахкотять від спеки.

А ввечір, коли зразу сутеніло, з-поза моря вилазив не-природно величезний круглий червоно-жовтий місяць, поволі підбивався він угоду і там, посріблівшись та зменшившися вже ніжно блакитно сяяв, кидаючи на темне синє, майже непорушне море довгу, довгу аж до самого обрію, де вона переходила в молошне срібло, золоту стежку.... стежку до щастя.... І тільки зітхали ліниві оксамитні хвилі край берега.... настирливо цвірінчали з усіх боків цикади.... так нервово дратував на сусідній дачі баритон, що у супроводі фортепіану виспівував модний романсь Надсона:

Я вчера єще рад був отречься от счастья....

Але все це разом добре діжало на Лесю. Вона почувала в душі такий "Дранг унд Штурм", що життя здавалося їй затісне, і тільки хора нога ще якось стримувала її. Зникав у неї останній пессимізм, вона починала вірити у користь своєї віденської подорожі, здавалося їй, що доля починає ласкавіше на неї споглядати....

Але знову лиxo підстерегало бідну дівчину.

Несподівано захворіла вона в липні на тиф, і нова недуга, зрозуміло, перебила всю справу виздоровлення.

Одужавши Леся переїхала відпочивати до Басарабії, до старовинної французької кольонії біля Акерману:

Ой вже сонечко яснеє та стало на межі,
Освітило Акерманські турецькі вежі....
Ой лимане-лиманочку, хвиле каламутна,
Де поділась наша воля, слава наша смутна?!....
Все мина....

Проте і там Лесі доводилося багато переживати з приводу дуже злих відомостей про дядька, який давно вже не здужав.

Віденські лікарі, до яких звернувся Михайло Петрович до світової слави професор Нотнагель, професор Маєр та інші,

отверто заявили йому, що він хорій на аневризм аорти, що недуга ця є анатомічна, а тому і невилікувальна, катастрофа може настути і тепер, і за кілька років. Радили йому не хвилюватися, не напружуватися, яко мога менше ходити. Крім того через цю недугу Михайло Петрович цілком по-збавився голосу — дослівно онімів, а тут ще російський уряд звернувся до Болгарії з дипломатичною нотою, вимагаючи негайного видалення російського емігранта Драгоманова.

Але знаменитий паризький лікар Потен заспокоїв уряд Михайла Петровича, а болгарський уряд відмовився виконати вимогу російського уряду.

І Леся пише до дядька: “Що це Ви, дядьку, здумали сла-
бувати. Це не гаразд! Ви вже краще мені залишіть ці зви-
чаї, а для Вас воно не йде. Та я сподіваюся, що досі Ваш го-
лос повернувся. Ще будете проферстувати, ще може я ко-
лись почую Ваші лекції.”

VIII.

На зиму Леся повернулася до Колодяжного, де Ольга Петрівна наново влаштувала їй рожеву кімнатку зумисне, щоб підтримувати Лесі оптимістичний настрій. Біль у нозі був значно менший, але ходити можна було тільки в апараті і з паличкою, настрій, справді, був добрий, бадьорий.

Захопилася вона записуванням мотивів і слів місцевих обрядових пісень; до неї приходили знайомі дівчата, а вона, сидячи при фортепіані, записувала пісень. За чотири місяці Лесі пощастило записати півтораста цілком оригінальних і ніде не записаних пісень. Пісні ці вона надіслала до дядька. Водночас, зрозуміла річ, Леся не занедбувала і своєї літературної праці.

По повороті Лесі додому Ольга Петрівна разом з усіма дітьми відфотографувалася у Ковелі, куди знову пореведено Петра Антоновича і ці родинні фотографічні групи Ольга Петрівна, звичайно, надіслала і до Софії, але без відома Лесі. Леся навіть розгнівалася, довідавшися про це. Їй не хотілось, щоб дядько побачив її на групі з настовбуреним остріженим по типі волоссям.

Такі ж групи, казала вона Ользі Петрівні, надаються

тільки для колекцій якихсь монстрів, це ж не я, а справжній Робеспієр.

Ольга Петрівна заспокоювала її, кажучи, що справді постать на ґрунті не подібна до Лесі, але також не подібна і до Робеспієра.

Сидячи дома і працюючи, Леся не переставала будувати пляни на майбутню, покищо трохи фантастичну подорож до Софії.

“Бігме, — пише вона в одному листі до дядька, — я не знаю, де я більше тепер живу, чи в Колодяжному, чи думками в Софії. Для мене, — продовжує вона, — і Ви, дядьку, і вся Ваша родина зовсім не якийсь міт. Я добре памятаю Вас, дядину, Лідку, дарма, що мала тільки 6 років, коли бачила Вас востаннє: маю я дуже добру пам'ять на обличчя і місцевості, які бачила в дитинстві. Дуже я рада, що Ви, дядьку, поправляєтесь, але все таки часто згадую я ті легенди, в яких одна людина приймає на себе чужу біду і хворість іншої. Жаль мені, що це трапляється тільки в казці.”

І в листах до дядька, і в листах до брата, і в розмовах з мамою, Леся дуже цікавилася тоді станом сучасної української поезії. Замало, на її думку, звертають сучасні українські поети уваги на версифікацію, а тим часом тільки геніїв можна вибачити, та і то не завжди, кепсько збудований вірш. Більшість гадає, що досить патріотично-національного змісту, а до форми вони цілком байдужі. Заборонити б писати такого змісту українським поетам, доки вони не вивчаться версифікації. Погоджується Леся і з тим, що поезія її замало тенденційна, але рішуче повстає проти штучної тенденційності в поезії. Побоюється, що може замало її критикувати, забагато хвалять, аби в голові не запаморочилося!

Але дні ставали все довші, пригрівало вже сонце, голубіло небо, і у Лесі зявлялося неясне бажання кудись іхати, міняти місце.

Вона часто казала, що, якщоб не стан її здоровля, з неї був би добрій мандрівник.

Непомітно ліси і садки заміські зеленого пуху одяглися буйною зеленою, закричало по них, засвистало, заспівало, вже хвилювалося молоде жито....

Соловейковий спів на весні!
Леться в гаю, в зеленім розмаю,
Та пісень тих я чуть не здолаю,

І весняні квітки запашні
Не для мене розквіли у гаю.
Я не бачу весняного раю,
Тільки співи та квіти ясні
Наче казку дивну пригадаю
У сні!....

Улітку стояла ще поліська спека — це добре впливало на Лесю, організм її зміцнявся, вона навіть сама ходила до річки — кроків 300 від дому — без апарату і то два рази щодня. Цілий день перебувала з дітьми то в лісі, то в садку, і тільки на ніч всі поверталися додому, а тоді часто сідала Леся за фортепіано, й молодий ще колодяжненський сад прислухувався музиці Шопена і Чайковського — улюблених Лесиних композиторів.

“Я зовсім нічого не роблю, — скаржиться вона до дядька, але зараз же додає, — лінощі це не моя натура, я тільки лінива тоді, коли цього вимагає мій обридлий вже мені організм”.

І зупинилася Леся над тим, чи добре зробили батьки, що не віддали її до гімназії. І приходила до висновку, що добре, що не засмітило її з дитячих років специфічне гімназіяльне виховання, може б гімназія і не зломила її, то у всяко-му разі пригнітила б. Проте є і дещо доброго в цьому гімназіяльному вихованні, добре те, що школа привчає дитину до товариства, оточує її товариством.... і пригадує Леся, що завжди була вона позбавлена товариства своїх ровесників....

З радістю дісталася Леся надіслані їй останні дядькові твори. “Мені здається, — писала вона йому з цього приводу — що з усіх пишучих українців тільки Ви, дядьку, вмієте писати таким простим популярним складом без жадного туману в ідеях і в мові.”

Швидко пробігало волинське літо й зазолотіла-зачервоніла волинська осінь. Леся не збиралася нікуди виїзджати, вирішила зимувати знову в Колодяжному. Праці було досить. Треба було вчити добре Олесю, й 21-літня дівчина за допомогою вказівок дядька сама складає для сестри підручники з історії й географії. Далі Леся вчила Оксанку, в якої були добри лапки і добре вушка, грati на роялі, вчила її співу, а саме Леся розпочала вчитися малювання, в чому робила чималий поступ.

І вже гули голі волинські бори, затягнуло все навколо дрібним дощем, заносилося на гнилу поліську зиму. Тепло, притульно було в колодяжненському будинку, де відбивав свій ритм старий годинник.

До своїх літературних праць, а їх було чимало, і все вже розпочаті, Леся головне бралася увечері, сидячи за ними і поночі. Вона навіть любила не зосереджуватися над чимсь одним, любила переходити від одного твору до іншого.

“Бачу я, — знову писала до дядька, — що я ще молодадурна, бо дуже часто цікавлять, займають мене думки, що не мають нічого спільногого ні з громадськими справами, ні з патріотичними думками, а мушу і над ними працювати, мушу виписувати їх на папері, бо й вони, ці мої думки, хотять жити на світі”.

На Різдво було трохи сумно, бо і Ольга Петрівна з Мішою поїхали до Судовщиків на їхній Гребінчин хутір на задніпрянських степах. Отже в Колодяжному Леся влаштувалася того року аж дві ялинки, одну на Різдво, а другу по повороті мами.

А там непомітно надбігла весна — а була то вже двадцять друга Лесина весна.... Давно вже зникнув сніг, вже відчиняють двері на садовий ганок, вже Олесья, як та курка, греється в саду, садить, пересаджує, зasadжує.... Вже можна перебувати на повітрі без зверхнього одягу.

І спершися на кольону ганку, запрокинувши голівку стежила Леся за білими поодинокими хмарками, що високо, високо плили в весняному прозорому блакитному небі....

Здавалося дівчині, що всі брати й сестри її з охотою риуться в землі, тільки вона якось відірвалася від землі, перебуває там високо разом з тими хмарками, а ще вище за них літає її буйна молода фантазія....

“Хоч би хтонебудь присмалив крила мої фантазії, а то занадто часом вона химерна, часом цілком запаморочує мою голову, що і так то не дуже мудра вдалася. Боюся, що колись то вони самі присмаляться, ті крила мої фантазії”...

Цей рік 1893 відзначився тим, що вийшла перша книжка Лесиних оригінальних творів з такою властивою для неї назвою “На крилах пісень”.

І перший твір у цій книжці був присвячений дядькові Михайліві.

Але не швидко довелося Лесі почути такий приемний, ні з чим незрівняний для кожного автора запах свіжої друкарської фарби першої своєї книжки.

Цю сіро-блакитну книжку зо Львова, де її видано, надіслано чомусь до Лесі тільки два місяці по виході її в світ, нещвидко дістав її й Михайло Петрович у Софії.

І він писав Лесі: “Прислали з Галичини пачку книжок і між ними твої переклади Гайнє. Тим часом довідався, що у Львові вийшла твоя оригінальна книга. Буду її добиватися. Переклади з Гайнє читаються легко — це вже багато, тільки досить далеко перекладені. Особливо злість Гайнє не вийшла, може через те, що перекладачі добрі люди....”

Я тебе, Лесю, — закінчує дядько свого листа, — можу уявити, як ти сидиш на яблуні та говориш: е, я не дереве, а ти вже бач на Пегазі”....

Наприкінці травня 1893 року Леся разом з Олесею поїхали до Гадячого, до бабушки Єлісавети Іванівни; незабаром прибула туди й Ольга Петрівна з дітьми.

Єлісавета Іванівна, не дивлячися на свої 74 роки, почувала себе цілком добре і байдьоро клопоталася біля свого господарства. При цій була її вірна шістдесятилітня Лисавета, яка вже сорок років працювала у неї за куховарку. Обидві старі не могли собі навіть уявити життя одна без одної, але завжди ставилися до вчинків одна одної з певним критицизмом.

Єлісавета Іванівна вичитала в якісь газеті, що перебування котів в домі може бути дуже небезпечне для здоров'я всіх мешканців, і ця відомість зробила на неї чомусь велике враження, вона зараз же покликала Лисавету й урочисто наказала їй, щоб в домі не було жадного кота, детально пояснюючи, в чим саме річ.

Лисавета, стоячи на своєму постійному місці біля дверей з їдальні до кухні, відповіла: “жили з котами в хатах цілий вік і нічого, були здоровісінькі, а то не було вже від чого хворіти, так від кота”, саркастично посміхнулася, повернулася і вийшла.

Проте досить гладенький руденький котик продовжував не тільки мешкати у неї на кухні, але майже щодня зявлявся і до їдальні, і до вітальні, і навіть вилежувався там на меблях.

Єлісавета Іванівна, зрозуміла річ, не могла цього не помічати, але на це реагувала тільки тим, що почала призирливо звати його Лисаветин кіт, підкреслюючи тим водночас і принадлежність кота до Лисавети, ѹ Лисаветину несуборді-

націю, і цілковите відчуження самої Єлісавети Іванівни від цього кота.

І вже зранку Єлісавета Іванівна, в присутності Лисавети, казала голосно: "Нехай Дорочка не пє молока з цієї чашки, бо вже Лисаветин кіт був біля неї".

А увечері, коли вся родина збиралася в вітальні з її старовинними меблями, широкою твердою канапою з деревляною ясеневою спинкою, з дуже важкими фотелями, з високим дзиг'арем з рожевими трояндами, намальованими на цифербляті, навколо круглого розсувного стола з чаєм в старовинному сервісі з порцеляни Миклашевського, Єлісавета Іванівна починала гукати: "Лисавето, а Лисавето!"

Лисавета, вичекавши певний відповідний речинець, заявлялася на порозі з своїм коротким: "Ну, чого?"

Єлісавета Іванівна, мовчки, якимсь особливим рухом, мішаниною величности та призирства, показувала на кота, що нахабно лежав на фотелі.

Лисавета, залишаючися на своїй позиції, може з трохи штучним спокоєм, але зате з убійчим сарказмом, запитувала: "Так оце того й кликали?", поверталася й виходила.

Зрозуміло, всі Косачі не мали жадної змоги утриматися від реготу, Єлісавета Іванівна під впливом такої відповіди Лисавети, навіть не настоювала вже на вигнанні Лисаветиного кота, який тільки мружив зелені очі, підкреслюючи збільшеним воркотінням свою цілковиту невтральності.

Розважав також надзвичайно Лесю гадяцький справник, Петренко, який тільки і робив, що вишукував підозрілих осіб у Гадячому, цілісін'кі ночі він ходив по місті, придувляючися до всіх, і дуже був незадоволений, коли хтось із знайомих вітався з ним.

— А ви мене хіба пізнали? — запитував він.

І мала рацію, на думку Лесі, Єлісавета Іванівна, коли казала їй: — "Таки, душечко, для нашої сторони одного Гоголя мало"....

Взагалі в Гадячому молоді Косачівні провадили життя трохи незвичайне для них — раз-у-раз вешталися у них чужі люди, то вони по цілих ночах човнами Пслом волочилися.

Дуже часто зустрічалися вони там з ще шкільним товаришем дядька Михайла, щирим його другом, Миколою Васильовичем Ковалевським з його апостольською головою;

наче з своїм однолітком почували себе Косачівні в товаристві цієї людини з кристальною душою. Гостювала тоді в садибі Ковалевського й його дочка, Галя Дегенова, велика приятелька Лесі.

Швидко проминули золоті червневі дні, сині зоряні га-дяцькі ночі, і кіньми до залізничної стації Піски, звідти до Кремінчука залізницею, там пересідка на іншу залізницю і до Миколаєва, звідти пароплавом, і Леся з Олесею опинилися в Одесі, прибувши на шлюб Маргарити Комарівни, яка в їхній присутності вже стала називатися пані Сидоренкова.

З Одеси сестри безпосередньо повернулися до Колодяжного.

Тут у житті Косачів взагалі, а Лесиному зокрема, трапилася визначна подія, давно вже очікувана, але все таки ніби несподівана: Миша, якого дослівно обожувала вся родина, той Мака, як його пестливо звали у родині, що ще недавно, здається, виїзджав до холмської гімназії, якого так недавно Ольга Петрівна вчила читати, скінчив уже Дерптський Університет, обріс вусами і бородою, ставши дуже подібним до дядька Михайла, заявив батькам, що він бере шлюб з Шурою Судовщиковою.

І дівчина ж добра, і виросла на Косачевих очах, як своя, і давно вони вже любляться з Мишею, а все ж таки якесь незадоволення, якийсь неспокій, якась прихована заздрість повставали в душах у старих Косачів, хоч і хovalиши вони з цими почуваннями. Леся ж щиро раділа щастю другої половини свого колишнього "Мишолосія".

Цей шлюб відбувся якось у спішному порядку, якось трохи хаотично 12 вересня у Києві, при чім прибули на нього з Колодяжного тільки Петро Антонович, Леся й Олеся. По шлюбі всі поїхали до Колодяжного, і за яких два дні молоді вже відіхали до Києва, а звідти Миша до Дерпта, а Шура на свої половецькі степи.

Але і за цих гармідерних часів писала Леся до дядька, що за рік вона гадає бути за морем: "nehaj я там і азіятка, і сяка, і така, а все таки Ви можете мені вірити — "vedete Napoli e poi morire" кажуть люди, ну а я кажу те саме, тільки не про Неаполь, а про Софію"....

Тим часом на родинній нараді в Колодяжному вирішено, щоб Леся й Олеся на зиму їхали до Києва "дальшої науки здобувати та Парнас засновувати". Ольга Петрівна по-

їхала вперед до Києва, дбайливо, сuto по матерньому, влаштувала там все для дочок, і 16 жовтня 1893 року двадцятирічної Лесі і шіснадцятирічної Олесі оселилися в двох притульних кімнатках у будинку ч. 9 на Стрілецькому заулку.

Олеся почала надзвичай старанно вивчати французьку та німецьку мову, математику, історію, географію, зоологію, ботаніку, а Леся з своєю приятелькою, Люд'ю Старицькою, взялися вивчати англійську мову — давню свою мрію і постійну пораду з боку дядька — у мисис Копейкіні, особи, що, не дивлячись на своє стовідсоткове прізвище, не знала жадного російського слова.

“Коли то я читатиму Щекспіра в оригіналі!?” захоплювалася Леся.

Крім того Леся багато читала, малювала, грала, брала участь у щойно утвореній київській редакції львівського “Дзвінка”, писала оповідання, вірші в прозі і вірші в поезії, перекладала та допомагала “своїй” Олесі, чи як її жартовливо називав Микола Васильович Ковалевський, “Віщому Олегові” настирливо гризти зубами граніт науки.

А крім того разом з своїм літературним гуртком, своєю “Плеядою”, Леся підготувала до видання літературний збірник, писала популярні брошурки з історії України.

Навіть на Різдво сестри не поїхали додому. Три дні вони посвяткували, побували в театрі, у найближчих знайомих: у Старицьких, Лисенків, у Ковалевського, і знову за працею.

А вже коли Леся кінчала якунебудь свою працю, то робила це несамовито, сидячи за столом до 4-ої, до 5-ої годин....

Здоровлячи дядька з Новим Роком, 1894, зазначує вона, що “сказала б і з новим щастям, та я щось не вірю в те щастя, отже бажаю здоровля та трошки більше спокою та рadoщів.”

Вона описує дядькові київське життя, знаючи, як це цікавило його: “У нас велика біда, що багато людей думають, ніби досить говорити по-українськи, щоб мати право на називати патріота, робітника на рідній ниві, людини з певними переконаннями. Говорити по нашему — це вже ценз, а послухати часом, що тільки говорять по-нашому! Одним словом “ет” — улюблене слово Олега Віщого!”

“Не багато вже в Києві — пише вона в іншому місці —

залишилося Ваших старих приятелів, та всеж таки трохи їх є, всіх їх бачу частенько, і дуже рада, що можу назвати їх і своїми приятелями. Інші Ваші колишні приятели вже не варті тепер цієї назви, у нашої молодої компанії взаємовідносини з ними ввічливі, але мені тяжко з ними говорити.

“Але — додає до цього Леся з молодечим запалом, — вороженьки Ваші нехай то не дуже брешуть, бо тепер є тут такі, що вріжуть їм нарешті язика”.

Закінчує вона свої часті листи запевненням, що її любов є скоріше активна ніж пасивна, й що вона це незабаром доведе ділом.

Проте втомив Київ кволій Лесин організм: своєю не-втомною працею біля стола, сталюги та фортепіано, а також ходінням по Києву Леся натрудила свою хору ногу. Київські лікарі, правда, казали їй, що головна річ у її нервовості і малокровності, та що нога, хоч і прикорочена, і має хронічний вивих, і кістки в ній стоять не так як треба, може не завдавати їй великого клопоту.

А тут ще надходили дуже сумного змісту листи від дядька. Писав він, що знову онімів. Потім писав, що вже більше трьох тижнів, як може говорити тільки пошепки, а тут треба починати лікції. Доводиться подавати до відставки, а що тоді істи? В додаток десять днів тому наскочив на нього сухий плеврит у лівому легені. Кілька днів лежав з температурою і кричав з болю....

І Леся зараз же відписувала йому, пробуючи потішити, заспокоїти:

“Побачите, що влітку Ваше здоровля поправиться і голос повернеться, адже він Вам двічі повертається. По по-трійному плевриті може хоч кому голос пропасти. Будете писати, будете друкувати, ще ваша доля не загинула-”

А крім того бачила Леся в кожному листі з дому страшений неспокій, отвертий цілком з маминого боку й прихованний з батькового, як то там у Києві дочки самі дають собі раду, чи не захорюють, чи не трапиться чогось злого з ними, тощо.

На Великдень сестри повернулися до любого, зеленого вже Колодяжного.

І звідти Леся пише до дядька, в листі вона вже категорично заявляє про свій намір їхати в травні закордон, “якщо тільки Ви не будете проти цього та якщо не стануть на

перешкоді якісь незалежні обставини. Тільки ці дві причини, — продовжує Леся, — можуть розбити мій намір, а більше ніщо, бо він дуже твердий. Пишіть же мені скоріше, жду Вашого листа, як земля небесної роси. Мені здається, що моя поезія стане краща, коли я матиму змогу поговорити з Вами докладно про неї”.

Михайло Петрович, одержавши цього листа, написав до сестри, що й казати нічого, як вони всі радітимуть Лесиному приїздові, але бойтесь він, що перебування у них, хворих та з цього приводу пригнічених, може зле відбитися на Лесі.

У своїй відповіді Ольга Петрівна зазначила, що “Леся дуже добре знає, як багато довелося Вам усім перенести і фізичних, і моральних страждань, її саму доля досить потріпала, може саме тому Ви всі їй такі дорогі та близькі. Прийтіть же її, як справжню рідну людину”.

X.

Дійсно, ніби доля посміхнулася Лесі: вона значно поздоровішала, кульгала, правда, спираючися на паличку, але могла ходити свободіно, навіть швидко, а тут ще здійснювалася її улюблена від кількох років мрія про подорож до Болгарії.

І на початку червня року 1894 Леся прибула до Софії на невелику вулицю Денкоглу, щоб погостювати там продовж місяця. Вона так затопилася радісною зустріччю з Драгомановими і Шишмановими, що досить довго не писала нічого додому, навіть про свою подорож.

Проте недовго пробули родичі вкупі в Софії. Михайло Петрович у липні мусів іхати з дружиною лікуватися у паризьких лікарів, а водночас і відвідати малого Зорю, Леся ж, залишивши ще на місяць у Болгарії, переїхала разом з Шишмановими та Аріядною Драгоманівною з Софії на літо до Владаї, гарної гірської зовсім дикої софіївської околиці.

З Владаї Леся часто писала до дядька:

“Е, я на дереве — весело починала вона свого першого листа — або принаймні під деревом і на горі. Моя лісова душа цілком заспокоєна. Тут моя натура зовсім змінилася — я встаю рано, ходити можу навіть по каміннях у гору, дуже

багато броджу і роздивляюся по околицях. Тут усе мені добре, взагалі Владая дуже мені на користь”.

Непокоїться вона тільки ввесь час, чи пощастиТЬ їй ще побачитися з дядьком перед її поверненням додому, яке Леся відкладала на місяць.

Здоровила вона дядька з тридцятими роковинами його шлюбу — 29 серпня, бажала дочекатися й до золотого шлюбу. “Незабаром, — пише вона, — справлятимуть люди Ваші інші роковини (53 від народження та 30 від початку літературної діяльності Драгоманова, що припадали на 6 вересня), тоді, сподіваюся, буде видно, що на Україні живуть не самі Ваші вороги, знаю я, що там є більше прихильників Ваших серед молоді, ніж ворогів. Що ж до мене, то я хочу бути Вашою ученицею, заслужити собі право зватися так, а коли на мене впаде хоч частина тих прикростей та інкримінацій, які дістаються Вам, то я і трохи журитися не буду. Мені здається, що мушу повернутися до Росії краща, ніж виїхала звідти”.

У вересні Шишманови з Лесею повернулися до Софії, а Леся, за згодою батьків, відклала своє повернення до жовтня. Ретельно вона взялася вивчатися болгарської мови.

“От ще потурчуся та побусурменюся тут! А взагалі я не знаю, як я тепер могтиму виїхати від Вас, та краще і не думати про це. Коли б то Ви скоріше приїздили. Я не писала Вам осібного поздоровлення з днем Ваших роковин — все одне ніякими словами не скажеш того, як я Вас люблю і як палко бажаю Вам усього доброго. Всеж перед моїм відїздом побудем з Вами тижнів три. А на той рік я Вам вишлю меншу сестру на заставу. Воно славне дівча, ця Олеся, і, сподіваюся, будуть з нього люди, кращі, за нас, старших, — дуже вже воно завзятé, а цього, власне, тепер і треба.”

— Погано, — пише Леся в іншому листі, — що досі ніхто не говорив зі мною так з приводу моїх творів, як Ви. Критика моїх знайомих і рідних більше спрямована була на мову, стиль, тощо, а ніхто не хотів чи не міг взяти діло в корінь, як це зробили Ви. Я дивуюся, як у мене не розвилася манія грандіоза, де ж таки з 10 літ попасті в поети; я справді думаю так, але разом з тим думаю, що вона таки не розвилася.... Ну що ж, візьмемося з другого кінця, може щоне-

будь і вийде, в 23 роки ще можна починати з початку".

10 жовтня Драгоманови повернулися до Софії. Болісно стиснулося Лесине серце, коли, стрічаючи їх на людному двірці, побачила вона, як зійшов дядько з вагону, спираючися важко одною рукою на палицу, а другою на руку дружини, як пожовкло, позморщилося його обличчя, як погорбилася його постать, як посивіла його борода.

Дома дядько продовжував почувати себе дуже зле. Траплялися цілі тижні, що він не тільки не міг ходити по кімнаті, але навіть рухатися — такий нестерпний був біль коло серця. Отже доводилося тоді йому ввесь час лежати у ліжку з мокрою глиною, чи льодом на серці, це трохи заспокоювало біль, але потійне прикладання холодного мокрого викликало у хворого збільшений кашель, доводилося рухатися, а це знову впливало зле на біль серця.

Не дивлячися на такий стан хворого, припасовано до його ліжка, на його домагання, спеціальний столик-плюпітр, на якому Михайло Петрович міг писати лежачи, і тільки хоч трошки йому легшало, він уже майже безперестанку писав своїм дрібним, усе нечиткішим і нечиткішим письмом або, коли міг говорити, починав диктувати Лесі, яка ввесь час, на зміну з Людмилою Михайлівною, перебувала при ліжку хворого, старанно виконуючи секретарські обов'язки у дядька.

Коли ж біль тимчасово мінав, Михайло Петрович, не дивлячися на категоричну заборону лікарів й на уклінні прохання своїх, захопивши з собою потрібні ліки, їхав на університет викладати.

Упросилася Леся у батьків покищо не повернутися додому.

Якось зайшов відвідати Михайла Петровича, що саме диктував Лесі, ректор Вищої Школи, доктор Агура. Під час розмови він просто запропонував Михайлові Петровичу приняти болгарське підданство: зроблено це буде дуже швидко, а це ж надасть певні права не тільки йому, але й його дружині і дітям. І Леся з справжнім сердечним болем побачила перший раз, що завжди такий стриманий у виявленню назовні своїх почувань дядько замісць відповіді тільки заплакав.

Зрозуміла дівчина, що іноді бачити чужі сльози значно болючіше ніж самій плакати.

16 грудня року 1894 у Львові заходами приятелів Михайла Петровича урочисто святкували 30-літній ювілей його літературно-наукової праці. 30 років тому у київському університеті він, молодий, бадьорий, енергійний, блискучо оборонив свою дисертацію “про венія лєгенді”.

Сумно посміхався Михайло Петрович, втомлено дивився його великих сірих очі, — “цей ювілей є водночас і мій похорон”, казав він, але коли Леся прочитувала на голос всі ці привітання, адреси, телеграми, що надходили наперед до Львова, а потім і до Софії, вона помічала, що залишаючися на самоті, дядько знову перечитував усі ці вияви памяти про нього.

Потім стали надходити подарунки: басарабці надіслали коштовні книжки, харківчани — 14 томів Лисенкових творів у розкішній оправі, чернігівці — великий портрет Шевченка олійними фарбами і також книжки, волиняни — картину, вид українського села, херсонці — коштовні книжки, полтавці — коштовні книжки та альбом видів Полтавщини в оправі з полтавської плахти, подоляни — срібну склянку на стіл і книжки, кияни — коштовну шкатулу для рукописів, галичани — гуцульські вироби, киянки — альбом видів Києва, харківчани — вишивану українську сорочку, полтавянки — галтовану золотом скатертину, одесанки — вишиваного українського рушника, галичанки — вишивану подушку, харківські студенти — альбом фотографій з картин Репіна, київські студенти — срібного ножа до розрізування книжок з написом „ой вигострю товариша, засуну за халяву та піду шукати правди”, і багато інших.

Усі ці речі вступали під Лесину опіку. Їй яка взагалі мала великий мистецький смак, дали “carte blanche” розміщати їх, що вона і робила разом з Радою, і скромна передше вітальня Драгоманових змінилася до непізнання.

Усе це не могло не впливати добре на здоров'я Михайла Петровича, і по Новому Році йому покращало, а в Драгоманівському домі поспокійнішало, навіть іноді Михайло Петрович, лежачи у себе на ліжку, просив Лесю заграти на фортечні і завжди хвалив її музику. Особливо йому подобалася в її виконанні баркароля Чайковського, яку він просив навіть повторювати.

Леся продовжувала виконувати свої секретарські обов'язки при дядькові, писала багато свого, багато листувала-

ся зо Львовом, особливо з вірним дядьковим оборонцем, незмінним другом усіх Драгоманових і Лесиним особистим приятелем, Михайлом Павликом у справі вміщення у львівських виданнях своїх творів і в справі друкування книжки про святкування ювілею дядька, яку вони разом споруджували, писала додому веселі листи і фізично почувала себе цілком добре.

З дому їй писали також часто.

Спочатку писала Олеся, як вона у великому товаристві колядувала у Києві, як вони таке виробляли по вулицях, що бідний пан Тимченко мало не вмер із страху і що хвилини благав їх бути тихше, бо заберуть до поліції. По вулицях була страшена ожеледь, всі вони один одного підштовхували, а вона, Олеся, як штовхнула пана Черняхівського, то прокотила його. Нижньо-Володимирською від Жандармської аж до Жилянської вулиці, всі мало не повмирали від сміху.

Писала Олеся, що Новий Рік зустрічали вони всі у Лисенків, була там ялинка, Микола Виталевич багато грав, а Люда Старицька деклямувала під музику Сафо, отже мусить цей рік бути веселий та щасливий.

Далі писала Олеся, що на мясниці була на літературно-танцювальній вечірці на користь незаможних студентів. „Була я з панночками Старицькими, а з нами був Черняхівський, здається вже офіційний наречений Люди. Усі розпорядчики були знайомі: Славінський, Стешенко, Міхновський. Я страшенно багато танцювала й було мені дуже весело, танцювала з самими несподіваними людьми, наприклад з Міхновським. Він, завжди такий сумний та надутий, був чомусь надзвичайно ввічливий та веселий, аж я очам своїм не вірила. Оксана Старицька майже не танцювала, бо кожен раз, як збиралася йти в танець, Стешенко робив та-кий мученицький вираз обличчя, що вона мусіла всім одмовляти, кажучи, що їй не хочеться танцювати”.

А потім стали з'являтися в листах до Лесі з дому ріжні натяки на її поворот, то Олеся писала, що має намір, по поверненні Лесі додому, сама їхати до дядьків, то Ольга Петрівна наприкінці довгого листа, неначе ненароком, запи-тувала: “ну, а ти коли думаєш вертатися? Пора вже про це думати”.

А Петро Антонович навіть у лірику вдався:

„Ластівка, що зимувала разом з тобою, мила Зеїчко, вже повернулася і мостить гніздечко під твоїм вікном та на тебе чекає, а я скучив уже чекати і хочу знати, коли виглядати”.

Отже Леся вирішила остаточно повернутися додому напочатку червня і вже писала до Павлика про зустріч з ним і Франком у Львові.

XI.

8 червня року 1895 гарячого софійського ранку Михайло Петрович по певній перерві поїхав знову до Вищої Школи, де відбувся під його керівництвом семінар з історії північно-західніх європейських народів. Під час семінара він дихав частіше, кашляв міцніше і виглядав гірше ніж звичайно, але навіть жартував із студентами.

Повернувшись додому о 11 годині Михайло Петрович, як завжди, повісив на стіну біля ліжка старовинного, ще дідового срібного годинника на срібному ж ланцюжку, поставив на столику ліки, що брав з собою до Школи і поклався до ліжка. Він казав, що почуває себе трохи втомленим, але був у добром настрої, весело розмовляв з Лесею і казав, що звечора почне її диктувати свою нову річ, щоб закінчити до її відізду.

По обіді Михайло Петрович трохи заснув, прокинувся в 5 годині, скаржився, що чує себе якось недобре, Леся дала йому звичайних його ліків, він посміхнувся їй, закашляв, хтів пристати, скопився рукою за серце й упав знову на подушку. Дихати йому було важко, на обличчі зявився вираз великої муки й за декілька хвилин він помер.

Зрозуміла Леся, який це неземний жах бути біля ліжка хворої дорогої людини і почувати, як на протязі короткого часу надії все зменшуються, почувати, як вони зникають, почувати, що їх уже нема і почувати нарешті, що вже по всьому, що вже сталося:

І в невеличкій скромній кімнатці, заваленій книжками, рукописами, теками та коробками з матеріялами, на убогому звичайному залізному ліжку лежало вже щось таке бідне, таке жалюгідне, щось ніби зменшене, ніби в чимсь винувате, те, що декілька хвилин тому ще було — жива людина, яка думала, хвилювалася, страждала, чогось бажала...

яеко катепнхка, ројоцир жецк осеа . . .
бъзину, съркотиин поғитирнк ha съчиин гъзірл, рпатаа жеа.
A үепеэ позаннхе бико жоноңбаа бинаннин раги-

Стајоца . . .

Кригено.

I he гъре.

жиннхк бъе, а Мини беке жеаме.

ак 3аркън, бих хакпхыбар, уло һоро тобичнк ha сътих, уло
мий Пазы . . . Бинчир Минин ғозинхк, уло һоро сълоражи,
бакомыч қомапи? Hi, маджыр супарал, он бинодарл 3о-
беке супарал беке криганджо? Heбеке үе беке супарал, а же
мык бодо тар үндишко нюодирло, нюоманыжо, мезаю? He-
жннта, ти 3ундажи — та үе к 6ыло супараке үактал! Тө эмиргаудине
кокшака һоро тар, ак i айырло үнде ню үнжюли! Тө эмиргаудине
непекрьязнаца б һоро һеминхин жюгоби, үоли бора кама
тая! А ти останхи коғинчеки покн, үоли һа кокшомы կюп! Бора
имнин кокшака б һоро һеминхин жюгоби, та үи хюпичт, үе үнжннца ha
така һапбла, үе үнжннца ha үи хюпичт, та үе үнжннца ha
имнин кокшака қирилеки непиүи покн үнижноло жннта, та
ципарты! 3 6иңнк կпаратон, ү тар 4ызоби, нюօсакрьти 33а-
Миниою, тиин Миниою, ңискорн, րպнн, յօփомы үнепа һеро i
мн օчинин үиаман 3аји, уло 3оәннхинка үнепа һеро i
кнерас 3 3ојотоқекенни 6архнн үепкө, 3 պիкхоржапорн-
кирилеки фоптеси! та үепејеңипа үюнпана 6ызоборо
бүннүн 3 6иңн, үүнжюли үо үнхен, үюнпара 3аји
ро 3аји, ү тон 3ојорин 4елб, үоли борн 3ајом, үо үнхюли,
үо үеге, ү ти үепиү үолижнк 3 3емпаби үүктөро կүнхеко-
жео, 3ројм һоյырхнн 3ашююнб үи 3арабжаки үнкырбаа
тпозон һе3а6ытн 3аји, тпозон һарбит һечмнтарннн, 3роје 3о-
и та 3е3а6ытн 3аји, үоли үе 3түнхт,
Tичрепнхо пузайа ү ижккы Пазы, үпко үикаја 3аји 3ыгтих,

үе үенарбо үи 3ојориком.

чи, 3ие 3оәцим 3ыжи 3и 3е 3ијнрзаннка 3и 3оро, уло 6ыло
ха, мөхахиин 3ира бора ha 3ијнрз, ү үи беке үе 3апи, 3ејнк,
3акч, 3ејнк 3ијон. 3е 3ијрз 3ијрз 3ијнрз 3ијнрз
непебен 3ам 3ији 3о6ою 3орнжнка 3 3е3енх 3е3енх 3акч, 6е3
поямнхон 3а 3ији 3ији, 3а 3ији 3ији, 3ијрз 3ијнрз, 3ијнрз
маx 3ојорижа 3ији, 3ији, 3ији 3ији 3ији, 3ији, 3ији, 3ији, 3ији,

Леся почула, як Шишманов викликав її до ї дальні. Там він сказав їй, що мабуть тільки їх удвох всім розпоряджати, отже як буде з похороном?

І на зауваження Лесі, яка добре знала дядькові погляди, що зрозуміло, похорон мусить відбутися без жадної реїгійної обрядності, Шишманов зауважив, що болгарське право не визнає нерелігійного похорону; тоді вони удвох, знаючи, як небіжчик симпатизував протестантському релігійному рухові, вирішили, що треба його ховати за протестантським обрядом, і Шишманов поспішив робити відповідні розпорядження, повідомляти кого слід, надіслати телеграму до Колодяжного.

Зрозуміло, не спиться по таких днях, але змучений організм вимагає свого, заплющаються очі, й важкий, важкий сон охоплює, окутує, позбавляє свідомості, а потім раптовий прокид! Який жах поволі усвідомлювати всі вчорашні події!

Вища Школа взяла ввесь похорон на свій кошт, вітальню з такими ще недавніми ювілейними подарунками затягнено крепом, посеред неї на постументі стояла позолочена оливяна труна з тілом небіжчика, майже засипана квітами. Жовте, живте і худе, худе було мертвє обличчя.

По короткій протестантській панахиді о шостій годині увечері, студенти взяли на свої плечі труну, виносячи востаннє господаря з його дому. Невеличку вулицю Денкоглу переповнював натовп, у великому порядку стояли сотні студентів — вся вища Школа ін согреє зявилася віддати останню пошану улюбленому професорові. Студенти напереміну несли відкриту труну, численні вінки.

На півдорозі до далекого кладовища розпочалася злива у перемішку з градом, труну поставили на критий катальськ, але майже ніхто не залишив жалібної процесії. Дійшли і до кладовища. Дощ стихнув. Було велике болото. Край свіжо викопаної могили розпочалися порщальні промови, останнє прощання з тим, що вже і не нагадує колишньо живу людину. Закрито віко. Труну на мотузках обережно спускають на дно могили. Механічно кинула на неї грудку болота Людмила Михайлівна, кинули дочки, кинула Леся, і грудки або вдаряли о домовину, або хлюпалися у воду, що зібралася в могилі від дощу. А потім стали закидати могилу вже землею лопатами, голосно гупала ця земля. Вже

зрівняно землю вже зроблено на ній невеликий горбок, і стали укладати навколо вінки. І на першому напис: „Од Твоєї жінки і Твоїх діток”, а на другому: „Дорогому дядькові — од його Лесі”.

Леся не могла відірвати очей від дядини, яка так постаріла ї осуналася протягом цієї ночі, ї щось неначе заздрість промайнуло у неї в серці. Ось ця жінка справді любила дядька, у неї з його смертю справді все скінчено і вже назавжди. Любить і вона, Леся, дядька, не зупинивши ні на хвилину віддала б вона своє життя, щоб повернути його дядькові, але коли дядина вже ні на що не реагує, вона, Леся, почувши крик маневрового паротяга, що гулко залунав у горах, невільно усвідомила, що ще не все для неї в житті скінчено, що мусить бути для неї ще майбутнє. Й якось соромно від цих неясних думок, ї якісь приемні вони...

Сонце, вибивши з-за хмар, освітлювало і кладовище, і могилу з вінками, і людей, що виходили вже з кладовища, і далеку панораму суворих Балканських гір.

Нема більшого інтимного горя, як втратити близьку улюблену людину, немає, здається, гострішого моменту в цьому, як кинути її, цю людину чи те, що залишилося по неї, закопану в могилі на кладовищі, але значно перевищує своїми переживаннями повернення, прибуття з кладовища додому, колись спільногом дому й усвідомлення, що вже немає в цьому домі тієї людини, що осиротів цей дім назавжди... а на кожному кроці ріжні дрібниці **так живо** нагадують про недавнє минуле за життя її.

Не зразу прийшла до себе Леся по всьому цьому, не зразу навіть мала вона силу написати до батька.

“Любий Папо! Не знаю, чи отримав нашу телеграму про смерть дядька. Тепер ні в кого ще нема ніяких плянів, як бути далі Людмилі Михайлівні з дітьми. Найкраще, якби ти міг приїхати, а коли цього ніяк не можна, то хоч пиши частіше. Тепер це для нас дорого дуже. Твоя Леся. Передай як небудь мамі і напиши, як вона це прийняла. Ми всі немов без голови. Прости, я більше не можу писати, нехай потім. За мое здоров'я не бійтесь, з нас ніхто не заболів. Бабушку підготовте до цієї звістки. Сповістіть Ваню і Сашу! Нам тяжко писати ці сповіщення, поможіть нам”.

Але не треба було підготувати Єлісавету Іванівну. Стара Драгоманіха, нічого не знаючи про софійські події, 11 червня, на руках дочки Ольги та синів Івана та Олександра, сама пішла навздогін сина Михайла.

Важкий був моральний стан у помешканні Драгоманових, важко було й Лесі, а тут ще надійшов до неї лист від Олесі, лист, що просто кричав від розпачливості вісімнадцятилітнього, налиного любовю, серця:

“Люба моя Лесю, скільки раз хтіла тобі писати і не могла. Таки просто ані слів, ані виразів ніяких не було, щоб можна написати те, що було на душі. Ти постав себе на моє місце і подумай, щоб ти почувала, коли б прочитала таку телеграму, як та, що надіслав Ваня, вона мені перш за все була дана, тоді ти зрозумієш, чому я не могла писати. Я тільки була рада, що мами тоді не було дома.

Лесю, адже я не менш тебе любила дядька. Ні, ні, я й тепер не можу писати, нашо мучити й себе, й тебе? Тільки от що, скажи Дядині і всім, всім, що я їх так люблю, так, що і вимовити не можу, тільки знаю, що й душу, і щастя, і все, все віддала б, аби вони були щасливі та спокійні, серце в мене рветься од того, що я нічим не можу допомогти. Коли б ти знала, як тяжко нам усім удавати з себе спокійних, аби мама була спокійніша.... Вибач, не писатиму більше, бо не можу. Твоя Олесь”.

Не легко читати такі листи!....

Але вже запаковано валізки, кинуто останній погляд на маленькі, ще так недавно притульні і щасливі, а тепер такі самотні, осиротілі кімнати.... Останні гарячкові обійми на двірці (а рік тому, як солодко було на серці зустрічати тут же, майже на цьому самому місці, і дядька, і всіх Драгоманових, і всіх Шишманових!)....

І вже стукотять монотонно колеса невигідного болгарського поїзду, вже відійшло до країни спогадів і перебування у Софії, і всі тамтешні милі люди.... Цього вже немає, це все вже було....

Ах не думати краще про минуле, не думати!....

XII.

А яке щастя побачити свіжого соняшнього ранку знайомий Радивилівський двірець, тривожно оглянути з вікна

весь мокрий ще від роси перон і нарешті угледіти невисоку постать батька, що в своїму урядничому кашкеті, в своєму, майже рідному, старенькому вицвілому пальті, підтюпцем поспішає до потягу, махаючи здалека рукою!

Яке щастя кинутися в його обійми, притулитися до нього, чути такий знайомий з дитячих років запах тютюну та одекольону....

— Та заспокойся ж, Зейчко, така велика, письменниця, всю Европу сама обіхала, а плаче, як мала Дорочка!....

І вже разом у вагоновому купе в дорозі до Ковеля.

Любий таточко! Та який же він старенький став! Борідка вже зовсім сива.... І та ж сама чорна завязувана краватка, і ті ж самі халявки старомодних чобіток виглядають з-під штанів.... А ці добрячі очки, що, посміхаючися, оточують зморшками навколо! А ці пухнаті, порослі рудавими волосинками руки!....

Отже схопити цю руку й ціluвати її, ціluвати, хай знову капають сльози! Не такі вони, як ті колишні — спокійні, навіть радісні!....

— Та, Лесю, дитино моя, та заспокойся!....

Ах як поволі біжать коні від Ковеля до Колодяжного!...

Як поволі біжать вони колодяжненським подвірям!....

— Лесю, та так же не можна, та ти ж упадеш!....

— Мамочко!!!

І знову плакати в рідних обіймах, навіть ридати разом, змішуючи сльози.... А там кидаються в обійми Олеся, Оксана, мала Дорочка, тут і Миша, і Микось, що образився з мамою там, на кладовищі"....

А потім розмови, довжезні розмови, довжезні оповідання, бо кожний хоче оповісти про свої переживання, хустки для носа в русі, шмагання носом, спазми в горлі припиняють слова, але проскакує й сміх.

І оповідала Ольга Петрівна (Боже мій, як багато срібних ниточок в її чорному волоссі!), і закінчила знову хвилюючися ("Мамочко, та заспокойтесь!" — це Олеся): "й ось, нарешті, по всьому довгому житті залишилася тільки свіжа висока могила поруч з батьківською.... Ніколи не думала, що могила може щонебудь значити, зрозуміла це тільки тепер, відчуваючи кладовище, особливо останнього дня, коли здавалося, що не можна вийхати не попрощавшися з мамою там на кладовищі"....

І пригадалося Лесі, як напередодні перед виїздом і вона з Радою відвідали софійське кладовище, й як їй тоді здавалося неймовірним, що під тим невеличким горбком землі закопано труп дядька Михайла, дядька, якому вже нічого не треба.

Життя брало своє, треба було готуватися до зимового шкільного сезону. І Ольга Петрівна, забравши зі собою Олесю, Оксанку і Микося, поїхала до Києва лаштуватися на зиму.

Залишивши в Колодяжному з Дорошкою Леся багато часу перебувала з нею, багато господарювала, за свою працю якось не могла взятися.

Якось увечері, коли червоне сонце на заході довгим промінням золотило колодяжненську вітальню, коли Петро Антонович з Дорою допивали чай на садовому ганку, Леся підійшла до фортепіано, щоби привести до ладу ноти, що їх порозкидала перед виїздом Олеся. І раптом Лесин погляд упав на баркаролю Чайковського.... Застукотіло в серці, потемніло в очах. Але Леся примусила себе сісти за фортепіян, піднесла кришку, поставила ноти.... але навіть дихати трудно, а не то, щоб грati.

Леся встала, пройшлася по кімнаті і знову сіла, і загравла баркаролю.

Леся грала, звуки народжувалися, плили і зникали, і здавалося їй, що поза її спиною сидить дядько Михайло, слухає її і пестливо дивляється на неї любі мудрі сірі очі, ніби посміхається він....

Скінчила.

Голосно стукав маятник великого ґданського годинника.

Обернулася.

Біля дверей, що вели на ганок, стояли Петро Антонович і Дора.

— Як же ти сьогодні добре грава, Зеїчко, — сказав Петро Антонович.

Не відповідаючи Леся вийшла в сад.

— Обіцяла я, дядьку, що буду Вашою вірною ученицею і буду нею, буду працювати за Вашими вказівками, за Вашим заповітом.

І говорила це Леся собі не в молодечому запалі, а поважно й здавалося їй, що ще життя попереду, що будуть у

неї переживання, але що не буде вже молодості, що молодість її вже минула.

А за садом вставала курява — давно не було дощів, — ревли корови, мемекали овечки, то череда поверталася з поля додому.

